

Byzantina Symmeikta

Vol 17 (2005)

SYMMEIKTA 17

Βιβλιοδέτηση και ανακαίνιση κωδίκων στη Μονή Παντοκράτορος του Αγίου Όρους τον δέκατο έκτο αιώνα

Ζήσης ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.927](https://doi.org/10.12681/byzsym.927)

Copyright © 2014, Ζήσης ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ Ζ. (2008). Βιβλιοδέτηση και ανακαίνιση κωδίκων στη Μονή Παντοκράτορος του Αγίου Όρους τον δέκατο έκτο αιώνα. *Byzantina Symmeikta*, 17, 279–320. <https://doi.org/10.12681/byzsym.927>

ΖΗΣΗΣ ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ

ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΣΗ ΚΑΙ ΑΝΑΚΑΙΝΙΣΗ ΚΩΔΙΚΩΝ ΣΤΗ ΜΟΝΗ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΟΡΟΥΣ ΤΟΝ ΔΕΚΑΤΟ ΕΚΤΟ ΑΙΩΝΑ*

Το ειδικό ενδιαφέρον των ερευνητών για τις σταχώσεις των κωδίκων των αγιορειτικών βιβλιοθηκών είναι σχετικά πρόσφατο. Το 1999 ο Κ. Χρυσοχοϊδης παρουσίασε περιπτώσεις βιβλιοδέτησης και συντήρησης χειρογράφων στο Άγιον Όρος στις αρχές του 16ου αιώνα, στηριζόμενος σε σημειώματα κωδίκων από το Πρωτάτο, τη Μ. Ιβήρων και τη Μ. Καρακάλλου¹. Λίγα χρόνια αργότερα, το 2004, ο Σ. Καδάς συγκέντρωσε πολλά ανάλογα σημειώματα από κώδικες των μονών Μεγίστης Λαύρας, Βατοπεδίου, Ιβήρων, Διονυσίου, Κουτλουμουσίου, Ξηροποτάμου, Ζωγράφου, Σίμωνος Πέτρας, Σταυρονικήτα, Ξενοφώντος και Αγίου Παντελεήμονος². Ωστόσο η πρώτη κωδικολογική προσέγγιση του θέματος ήταν η μελέτη των Ph. Hoffmann και Dominique Grosdidier de Matons, οι οποίοι το 1991 μελέτησαν βιβλιοδεσίες του 16ου αιώνα από

*Η μελέτη αυτή αποτελεί τον πρώτο καρπό μιας μεγαλύτερης έρευνάς μας με θέμα τη βιβλιοδετική δραστηριότητα στη Μ. Παντοκράτορος κατά τους 16ο-18ο αιώνες. Τα προκαταρκτικά πορίσματα της έρευνας παρουσιάστηκαν ως ανακοίνωση στο συνέδριο «Τò βιβλίο στò Βυζάντιο: Βυζαντινή και μεταβυζαντινή βιβλιοδεσία», Αθήνα 13-16 Οκτωβρίου 2005. Τα συμπεράσματα για τον 17ο και τον 18ο αιώνα δημοσιεύονται στον υπό έκδοση τόμο των πρακτικών του συνεδρίου. Ευχαριστούμε θερμά τον ηγούμενο της Μ. Παντοκράτορος, αρχιμανδρίτη Γαβριήλ, για την εγκάρδια φιλοξενία και για την άδεια που μας παραχώρησε να μελετήσουμε τη συλλογή χειρογράφων της. Επίσης ευχαριστούμε τους βιβλιοθηκάρχους της Μονής, π. Πρόχορο και π. Θεόφιλο, όπως και τον π. Βησσαρίωνα, για τις πολύτιμες συμβουλές τους, τη βοήθειά τους κατά την εκεί εργασία μας, αλλά και για τις φωτογραφίες που μας παραχώρησαν, πολλές από τις οποίες συνοδεύουν την παρούσα δημοσίευση.

1. Κ. ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ, Βιβλιοδεσία και συντήρηση χειρογράφων στò "Άγιον Όρος κατὰ τὴν πρῶτην Τουρκοκρατία, *Βιβλιοαμφιάστis* 1, Αθήνα 1999, 69-77.

2. Σ. ΚΑΔΑΣ, Μαρτυρίες γιὰ τὴ βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ στάχωση σὲ σημειώματα χειρογράφων τοῦ Ἁγίου Ὁρους, *Βιβλιοαμφιάστis* 2, Αθήνα 2004, 39-54. Τα σημειώματα που δημοσιεύει ο Σ. Καδάς καλύπτουν τους 11ο-20ο αιώνες και δεν αναφέρονται αποκλειστικά σε σταχώσεις που έγιναν μέσα στο Άγιον Όρος.

τη Μ. Κωνσταμονίτου, σε κώδικές της που φυλάσσονται εκτός Αγίου Όρους, βασισμένοι στη διακόσμηση και σε τεχνικά χαρακτηριστικά τους³.

Η αντίστοιχη μελέτη για τη Μ. Παντοκράτορος, που επιχειρούμε, στηρίζεται στον εντοπισμό, μετά από αυτοψία σε περισσότερους από τους μισούς τόμους της συλλογής της, δύο ομάδων βιβλιοδεσιών, με βάση κυρίως τα έκτυπα διακοσμητικά μοτίβια τους. Για τη χρονολόγησή τους και τους τεχνίτες που εργάστηκαν σε αυτές δεν διαθέτουμε καμία ρητή μαρτυρία. Ωστόσο κωδικολογικά και παλαιογραφικά στοιχεία (τα οποία αναλύουμε χωριστά για κάθε χειρόγραφο) μας οδηγούν στα μέσα και στο δεύτερο μισό του 16ου αιώνα αντίστοιχα, ενώ το γεγονός ότι ορισμένοι από τους κώδικες γράφθηκαν στη Μονή αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι και η βιβλιοδέτησή τους είναι έργο Παντοκρατορινών μοναχών.

Εξάλλου, στην πορεία της έρευνάς μας διαπιστώσαμε ότι παράλληλα με τη στάχωση πολλοί από τους τόμους συντηρήθηκαν. Η ανακαίνιση αυτή μαρτυρείται από την επικόλληση λωρίδων από χαρτί για επιδιόρθωση φθορών, την προσθήκη παραφύλλων στην αρχή και στο τέλος τους, όπως και φύλλων για αναπλήρωση χαμένων τμημάτων του κειμένου, ενίοτε από τη σύνταξη πίνακα περιεχομένων, αλλά και από την αναγραφή του κτητορικού σημειώματος της Μονής, σχεδόν πάντα από το χέρι ενός ανώνυμου μοναχού των μέσων του 16ου αιώνα, ο οποίος σε ορισμένες περιπτώσεις τόμων της πρώτης ομάδας φαίνεται ότι ήταν και ανακαινιστής τους⁴.

Στη συνέχεια μελετούμε χωριστά τις δύο ομάδες βιβλιοδεσιών, εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά στοιχεία κάθε μιας, αλλά και με την επιδίωξη να κατανοήσουμε καλύτερα τις εργασίες ανακαίνισης της παντοκρατορινής βιβλιοθήκης που ενδεχομένως κρύβονται πίσω από αυτές.

3. Ph. HOFFMANN - Dominique GROSIDIER DE MATONS, Un groupe de reliures byzantines provenant du monastère de Kastamonitou, *La legatura dei libri antichi tra tutela, conservazione e valorizzazione. Convegno Internazionale. Parma 16-18 novembre 1989, Bollettino dell'Istituto Centrale per la Patologia del Libro* 44-45, 1990-1991, 327-369 (371-402 η ιταλική μετάφραση της μελέτης). Στην πρόσφατη βιβλιογραφία του θέματος πρέπει ασφαλώς να προστεθεί και το άρθρο του J. IRIGOIN, Une reliure de l'Athos au monogramme des Paléologues (Stavronikita 14), *Palaeoslavica* 10, 2002, 175-179, όπου όμως εξετάζεται η στάχωση ενός μόνο κώδικα, η οποία μάλιστα δεν φαίνεται να εκτελέστηκε στο Άγιον Όρος.

4. Τα κτητορικά αυτά σημειώματα, όπως και όλα τα σημειώματα που δημοσιεύουμε στη συνέχεια, εκδίδονται για πρώτη φορά. Ανάλογα κτητορικά σημειώματα του ιδίου μοναχού εντοπίσαμε και σε άλλους κώδικες της Μονής, όπως στον 175 και στον 178 (που όμως φέρει στάχωση του 17ου αιώνα και εξετάζεται στην αντίστοιχη μελέτη για τις παντοκρατορινές βιβλιοδεσίες του 17ου και 18ου αιώνα). Το θέμα απαιτεί πολύ μεγαλύτερη έρευνα, από την οποία πιθανότατα θα μάθουμε περισσότερα για τον ανακαινιστή αυτό και θα εντοπίσουμε περισσότερες βιβλιοδεσίες για κάθε ομάδα.

Ομάδα α.

Η πρώτη ομάδα σταχώσεων χρονολογείται στα μέσα του 16ου αιώνα (πιθανότατα τη δεκαετία 1530-1540) και περιλαμβάνει δεκαπέντε χειρόγραφα: κώδ. 1 (Λάμπρος 1035), 4 (Λάμπρος 1038), 7 (Λάμπρος 1041), 8 (Λάμπρος 1042), 16 (Λάμπρος 1050), 19 (Λάμπρος 1053), 21 (Λάμπρος 1055), 28 (Λάμπρος 1062), 30 (Λάμπρος 1064), 33 (Λάμπρος 1067), 42 (Λάμπρος 1076), 53 (Λάμπρος 1087), 85 (Λάμπρος 1119), 86 (Λάμπρος 1120) και 159 (Λάμπρος 1193). Από απόψεως περιεχομένου πρόκειται κυρίως για κώδικες εκκλησιαστικής χρήσης (Μηνολόγια, ένα Τριώδιο, ένας Πραξαπόστολος, λόγοι Πατέρων της Εκκλησίας). Σχεδόν όλοι είναι περγαμννοί και παλαιότεροι από την ίδρυση της Μονής - συνεπώς δεν αντιγράφηκαν σε αυτήν, οπότε και οι σταχώσεις τους που εξετάζονται προφανώς δεν είναι οι αρχικές. Δύο μόνο χειρόγραφα γράφηκαν στην ίδια τη Μονή, και μάλιστα την εποχή της βιβλιοδέτησης των παραπάνω δεκαπέντε τόμων· αυτό σημαίνει ότι η στάχωσή τους κατά πάσα πιθανότητα είναι η αρχική και μας προσφέρουν ένα σταθερό χρονικό σημείο για τη χρονολόγηση ολόκληρης της ομάδας⁵.

Οι βιβλιοδεσίες που φέρουν οι κώδικες της ομάδας αυτής είναι βυζαντινού τύπου, με ξύλινες πινακίδες, δερμάτινη επένδυση, κεφαλάρια προεξέχοντα και κλείστρα. Σε δέκα κώδικες υπάρχουν αύλακες στις τρεις πλευρές των πινακίδων, ενώ επτά φέρουν γόμφους ή ίχνη γόμφων. Όλες διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση, και για τον λόγο αυτό δεν είναι ορατή η ραφή των τευχών. Αν και, όπως είπαμε, κανένα σημείωμα δεν μας πληροφορεί για την εργασία της βιβλιοδέτησης, τα κοινά διακοσμητικά στοιχεία που συναντούμε στις πινακίδες, και σε κοινούς τύπους διάταξης, μαρτυρούν ότι πρόκειται για σταχώσεις που πραγματοποιήθηκαν την ίδια εποχή, και μάλιστα μέσα στη Μονή, αφού είδαμε ότι δύο από τους κώδικες γράφηκαν με βεβαιότητα εκεί. Επίσης σε έξι από τους τόμους αυτούς ο ανώνυμος Παντοκρατορινός ανακαινιστής των μέσων του 16ου αιώνα, που αναφέραμε, πρόσθεσε το κτητορικό σημείωμα της Μονής, ενίοτε δε και πίνακα περιεχομένων, ή αναπλήρωσε τμήματα του κειμένου που είχαν εκπέσει, συστακώνοντας νέα φύλλα, εργασίες που πρέπει να έγιναν την εποχή της βιβλιοδέτησής τους.

Με βάση το γενικό σχέδιο διακόσμησης των πινακίδων μπορούμε να διακρίνουμε δύο υποομάδες (βλ. πίν. 1):

5. Πρόκειται για τους κώδ. 159 (του έτους 1534/5) και 85 (του έτους 1539). Ένα μικρότερης σημασίας *terminus* μάς προσφέρει το κτητορικό σημείωμα του κώδ. 21, που αν και έχει γραφεί από τον προαναφερθέντα ανώνυμο ανακαινιστή των μέσων του 16ου αιώνα, αναφέρεται σε δωρεά του τόμου προς τη Μονή το 1517/8.

α. Η πρώτη υποομάδα περιλαμβάνει τους κώδ. 1, 7, 16, 19, 28, 30, 42, 53, 85 και 86, στις πινακίδες των οποίων συναντούμε τους τύπους διακόσμησης Π 4 και Π 5 του Λ. Πολίτη⁶. Ωστόσο και εντός της υποομάδας οι κώδ. 1, 16, 19 και 30 ξεχωρίζουν από τους υπόλοιπους, καθώς την περίμετρο των πινακίδων διατρέχουν διπλά ή πολλαπλά πλαίσια από πρόστυπες γραμμές και επαναλαμβανόμενους τύπους σφραγίδων, ενώ στους υπόλοιπους έχουμε μόνον απλό πλαίσιο από πρόστυπες γραμμές⁷.

β. Η δεύτερη υποομάδα περιλαμβάνει τους κώδ. 4, 8 και 21. Η διάταξη της διακόσμησής τους, σε σχήμα άστρων, είναι πανομοιότυπη σε όλους, αλλά διαφέρει σημαντικά από αυτή της πρώτης υποομάδας. Αν στην ιδιαιτερότητα αυτή προσθέσουμε και το γεγονός ότι η δεύτερη υποομάδα έχει μόνο δύο κοινά διακοσμητικά μοτίβα με τους υπόλοιπους κώδικες, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για μία χωριστή ομάδα στακώσεων⁸. Ωστόσο νομίζουμε ότι μάλλον πρόκειται απλώς για έργο ενός άλλου βιβλιοδέτη της Μονής, σύγχρονου με αυτόν της πρώτης υποομάδας, αφού χρησιμοποιεί και τουλάχιστον μία από τις διακοσμητικές σφραγίδες της.

Στις παραπάνω υποομάδες δεν μπορούμε να εντάξουμε τους κώδ. 33 και 159, οι οποίοι, αν και ως προς τη βασική διάταξη της διακόσμησης πλησιάζουν την πρώτη υποομάδα, όμως ασφαλώς διαφέρουν από αυτή. Από την άλλη, το γεγονός ότι τα διακοσμητικά μοτίβα τους υπάρχουν και σε άλλα χειρόγραφα της ομάδας τους κατατάσσει με βεβαιότητα σε αυτήν. Το πιο πιθανό είναι ότι έχουμε ένα τρίτο στακωτή, που όμως εργάζεται την ίδια εποχή με τους δύο προηγούμενους.

Οι διακοσμητικές σφραγίδες που συναντούμε στους κώδικες της πρώτης ομάδας είναι οι εξής (βλ. πίν. 2 και 3)⁹:

6. Λ. ΠΟΛΙΤΗΣ με τη συνεργασία Μαρίας Λ. ΠΟΛΙΤΗ, *Κατάλογος χειρογράφων της Έθνικης Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, αρ. 1857-2500* [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 54], Αθήνα 1991, 1θ.

7. Η διαφορά αυτή είναι ορατή και στον πίνακα με τα διακοσμητικά μοτίβα και τη χρήση τους σε κάθε κώδικα (βλ. πίν. 3): οι δύο σφραγίδες που χρησιμοποιούνται για σχηματισμό πλαισίων (μοτίβα υπ' αρ. 12 και 13) εμφανίζονται μόνον στους τέσσερις αυτούς τόμους, αλλά και στους κώδ. 28 και 33 (όπου όμως δεν σχηματίζουν πλαίσια).

8. Στην πραγματικότητα οι τρεις αυτοί κώδικες έχουν μόνον ένα κοινό διακοσμητικό μοτίβο με τους υπόλοιπους, το υπ' αρ. 3 (κρινάνθεμο) —που υπάρχει σχεδόν σε όλους τους τόμους της ομάδας—, αφού το δεύτερο, (το υπ' αρ. 9 — ομόκεντροι κύκλοι) συναντάται μόνο σε ένα από τους υπόλοιπους (στον κώδ. 86). Εξάλλου στους δύο από τους τρεις κώδικες ο ανώνυμος Παντοκρατορινός ανακαινιστής, που αναφέραμε, πρόσθεσε κτητορικό σημείωμα της Μονής, που όμως διαφέρει στη διατύπωση από αυτά των υπολοίπων κωδίκων. Περισσότερα για το θέμα αυτό βλ. παρακάτω, στην περιγραφή των κωδ. 4 και 21.

9. Ευχαριστούμε το φίλο και συνεργάτη αρχαιολόγο Ν. Μεלבάνι για τη βοήθειά του στο χαρακτηρισμό των μοτίβων.

1. Ριπίδιο (Υ13xΠ14 mm.).
2. Λογχόσχημο φύλλο (Υ15xΠ11 mm.).
3. Κρινάνθεμο μέσα σε ρόμβο (Υ21xΠ21 mm.).
4. Πτηνό μέσα σε κύκλο (Δ12 mm.).
5. Άνθος μέσα σε ρόμβο (Υ17xΠ17 mm.).
6. Λέων μέσα σε κύκλο (Δ16 mm.).
7. Δικέφαλος αετός μέσα σε κύκλο (Δ10 mm.).
8. Ομόκεντροι κύκλοι Α (Δ9 mm.).
9. Ομόκεντροι κύκλοι Β (Δ7 mm.).
10. Ομόκεντροι κύκλοι με σταυρό στο κέντρο (Δ9 mm.).
11. Ρόδακας μέσα σε κύκλο (Δ8 mm.).
12. Ψευδοκουφικό (Υ9xΠ30 mm.). Χρησιμοποιείται επαναλαμβανόμενη για σχηματισμό διακοσμητικού πλαισίου.
13. Καρδιόσχημα φύλλα Α (Υ7xΠ27 mm.). Χρησιμοποιείται επαναλαμβανόμενη για σχηματισμό διακοσμητικού πλαισίου.
14. Καρδιόσχημα φύλλα Β (Υ11xΠ29 mm.). Χρησιμοποιείται επαναλαμβανόμενη για σχηματισμό διακοσμητικού πλαισίου.

Ακολουθώς παραθέτουμε σύντομη περιγραφή κάθε κώδικα και της στάκωσής του, εστιάζοντας κάθε φορά στα διαθέσιμα στοιχεία που βοηθούν στη χρονολόγησή της.

Υποομάδα α.

Κώδ. 1. 11ος-12ος αιώνας. Περγαμηνή. 394x283 mm. φφ. 238. 2 στήλ.

Ιωάννου Χρυσοστόμου, Ομιλίες¹⁰.

Ενδιαφέροντα για την ιστορία του κώδικα είναι τα δύο κτητορικά σημειώματα του φ. 239^v: α. (χέρι 12ου αιώνα) *τὸ τοιοῦ[το]ν βιβλίον ἀπε/χαρίσ[θη μοι] [παρ]α τοῦ σεου (= σεβαστοῦ;) / κυροῦ λέον του [...]τ[...]/κη ἐγὼ δὲ ἀνέθ[εικα αὐ]το, / εἰς τὴν ἐμνη ἀγι[ωτ]άτην / μ(η)τρόπολιν χ(ριστο)υπόλεως / ὡς ἱερὸν κειμήλιον εἰς μνη/μόσυνον αὐτοῦ, καὶ ημετέρ(αν) / μνεῖαν· ὁ γοῦν τολμήσας / ἐκσπᾶσαι καὶ ἐπα[ρ]εῖν τοῦτο / καὶ ὑστερῆσαι, τῇ τοιαύτῃ ἐκ/κλησίᾳ, κᾶν οἷος ἄρα καὶ / εἴη, ἵνα ἐπισπᾶται τας / ἀρὰς τῶν τριακοσίων [δέκασ]/κτὸ καὶ δι ἀγίων καὶ μακα/ρί(ων) π(ατέ)ρων καὶ ἐμοῦ τοῦ ταπει/[ν]οῦ [μνητρο]ολί(ου) [χ(ριστο)υπό]λ(έως) [...i]ου.*

10. Σπ. Π. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμ. 1, Cambridge 1895, 91. Αναλυτική περιγραφή του περιεχομένου του κώδικα ἀπὸ τον Μ. ΑUBINEAU, *Textes de Jean Chrysostome et Sévérien de Gabala: Athos, Pantokrator 1*, *JÖB* 25, 1976, 25-30.

β. (χέρι 13ου αιώνα) † *νηγοράσθ(η) τὸ παρον βιβλί(ο)ν* / *εἰς μονῶν τ(ῆς) ὑπ(ε)ραγί(ας) θεοτό(κου) τ(ῆς) ἀρκολου/[σ]τρί(ας) π]αρ[ὰ το]ῦ πανοσ(ιω)τ(ά)τ(ου) [κ]αθηγουμ(ένου) (καί) / ιερο(μον)άχ(ου) κυρ εὐθυμίου*¹¹.

Στάκωση από μαύρο δέρμα (καστανό λόγω φθοράς). Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Αύλακες και προεξέχοντα κεφαλάρια. Το ζιγκ-ζαγκ του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν είναι ορατό στο εσωτερικό τους. Διάταξη διακόσμησης τύπου II 5 του Λ. Πολίτη και στις δύο πινακίδες· σε αυτή της αρχής, όμως, προστίθεται και δεύτερο περιμετρικό πλαίσιο, δύο επιπλέον ταινίες σε κάθε οριζόντια πλευρά του εσωτερικού πλαισίου και άλλη μία στην αριστερή κάθετη (βλ. εικ. 1). Διακοσμητικές σφραγίδες και στη ράχη.

Κώδ. 16. 12ος αιώνας. Περγαμνή. 334x253 mm. φφ. 263. 2 στήλ. Τα φ. 198-200 παλίμψηστα.

Βίοι και μαρτύρια αγίων του Οκτωβρίου¹².

Στάκωση από μαύρο δέρμα (καστανό λόγω φθοράς). Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Αύλακες και προεξέχοντα κεφαλάρια. Το ζιγκ-ζαγκ του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν είναι ορατό στο εσωτερικό τους. Η στερέωση του νήματος στην πινακίδα αρχής γίνεται με ζεύγη διπλών οπών (βλ. εικ. 2), ενώ σε αυτή του τέλους κανονικά με διπλές οπές. Διάταξη διακόσμησης τύπου II 4 του Λ. Πολίτη στην πινακίδα αρχής και II 5 στην πινακίδα τέλους. Και στις δύο πινακίδες, όμως, προστίθεται ένα δεύτερο περιμετρικό πλαίσιο και δύο επιπλέον ταινίες σε κάθε οριζόντια πλευρά του εσωτερικού πλαισίου.

Σημαντικά για τη χρονολόγηση της στάκωσης είναι τα παράφυλλα αρχής και τέλους, τα οποία προστέθηκαν πιθανότατα την ίδια εποχή με αυτήν. Ειδικότερα, στην αρχή συσταχώθηκε ένα χαρτώο δίφυλλο, στο φ. 1^r του οποίου ο ανώνυμος Παντοκράτορινός που αναφέραμε συνέταξε πίνακα περιεχομένων (βλ. εικ. 3). Επίσης, στο τέλος του τόμου συσταχώθηκε ένα χαρτώο τριάδιο, στα φ. 260^r-262^r του οποίου το ίδιο χέρι, με διαφορετικού ύφους γραφή, αναπλήρωσε το χαμένο τέλος του κειμένου και πρόσθεσε (στο φ. 262^r) το κτητορικό σημείωμα της Μ. Παντοκράτορος: † *βιβλίον μον(ῆς) τοῦ παντοκράτορος κ(αί) σ(ωτῆ)ρ(ο)ς χ(ριστο)ῦ* (βλ. εικ. 4). Εάν στα παραπάνω συνυπολογίσουμε το γεγονός ότι σε όλα τα παράφυλλα εμφανίζεται υδατόσημο με άγκυρα σε κύκλο και άστρο (πυκνότητα υδατίνων γραμμών 20/19 mm.), σχεδόν

11. Η Μ. Αρκολουστρίας αναφέρεται και στο κωδικογραφικό σημείωμα του κώδ. 49 της Μ. Κύκκου· βλ. Κ. Π. ΚΥΡΡΗΣ, 'Αναλυτικός κατάλογος τῶν κωδικῶν τῆς ἱεράς Μονῆς Κύκκου, 'Επετηρίς τοῦ Κέντρου 'Επιστημονικῶν 'Ερευνῶν 7, 1973-1975, 414.

12. ΛΑΜΠΡΟΣ, Κατάλογος, 95.

πανομοιότυπο με το Briquet 484 (έτος 1530), καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι η στάχωση του κώδικα εκτελέστηκε στην ίδια τη Μονή στα μέσα του 16ου αιώνα¹³.

Κώδ. 19. 12ος αιώνας. Περγαμνή. 355x248 mm. φφ. 285. 2 στήλ.

Μαρτύρια διαφόρων αγίων και πανηγυρικοί λόγοι¹⁴.

Στάχωση από μαύρο δέρμα. Ίχνη πέντε γόμφων διατεταγμένων χιαστί στην πινακίδα αρχής και άλλων τεσσάρων στις γωνίες της πινακίδας τέλους. Ένας πέμπτος, μεγάλος, κυκλικού σχήματος γόμφος σώζεται στο κέντρο της πινακίδας τέλους. Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Αύλακες και προεξέχοντα κεφαλάρια. Το ζιγκ-ζαγκ του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν είναι ορατό στο εσωτερικό τους. Διάταξη διακόσμησης τύπου II 4 του Λ. Πολίτη στην πινακίδα αρχής και II 5 στην πινακίδα τέλους. Στην πινακίδα αρχής, όμως, προστίθενται δύο επιπλέον περιμετρικά πλαίσια και δύο επιπλέον ταινίες σε κάθε οριζόντια πλευρά του εσωτερικού πλαισίου, ενώ στην πινακίδα τέλους μόνον οι δύο επιπλέον οριζόντιες ταινίες. Στη ράχη διακρίνονται ίχνη από πρόστυπες γραμμές. Η πινακίδα αρχής και τα δύο χαρτώα τριάδια που ακολουθούν είναι αποκολλημένα από το σώμα του κώδικα.

Στην αρχή του τόμου έχουν προστεθεί δύο χαρτώα τριάδια (φ. 1-12) από κώδικα του τέλους του 14ου ή των αρχών του 15ου αιώνα με δύο ομιλίες του Γρηγορίου Παλαμά στη Μεταμόρφωση, ενώ στο φ. 12^v ένα χέρι του 16ου αιώνα συνέταξε πίνακα περιεχομένων, στον οποίο καταγράφονται πρώτα τα αρχικά κείμενα του τόμου και στο τέλος τα δύο κείμενα των φ. 1-12, με την ένδειξη: *λόγοι δύο, εις τὴν ἀρχὴν τοῦ βιβλίου / ὁ εἷς καὶ ὁ ἕτερος εἰς τὸ τέλος*¹⁵ (βλ. εικ. 5). Ωστόσο και οι δύο ομιλίες σήμερα βρίσκονται στην αρχή του τόμου (στο τέλος του δεν υπάρχουν πρόσθετα φύλλα). Συνεπώς την εποχή που γράφηκε ο πίνακας περιεχομένων το δεύτερο από τα δύο τριάδια –στην αρχή του οποίου τελειώνει η πρώτη ομιλία και αρχίζει η δεύτερη– θα ήταν τοποθετημένο στο τέλος, και αργότερα θα μεταφέρθηκε στην αρχή, όπου βρισκόταν και το άλλο¹⁶. Η μεταφορά αυτή πρέπει να πραγματοποιήθηκε κατά τη στιγμή

13. C. M. BRIQUET, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, τόμ. 1, Παρίσι 1907 (Νέα Υόρκη 21966), 42. Ίδιο ακριβώς υδατόσημο εντοπίσαμε στο παράφυλλο αρχής του κώδ. 159 (βλ. παρακάτω, σελ. 290).

14. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 95.

15. Στο ίδιο χέρι οφείλονται και τα παρασελίδια σχόλια στο κείμενο του φ. 7^r. Εξάλλου, αμέσως κάτω από τον πίνακα περιεχομένων ο ανώνυμος Παντοκρατορινός ανακαινιστής που αναφέραμε πρόσθεσε το κτητορικό σημείωμα της Μονής: *† μετάφρασις φ[ευρου]/άριος, μονῆς τοῦ / παντοκράτορος κ(αί) σ(ωπῆ)ρ(ο)ς χ[ρ(ιστο)ῦ] / τὴν ἐν τῷ ἀγίῳ ὄρ[ει]*.

16. Αυτό, βέβαια, σημαίνει ότι και ο πίνακας περιεχομένων θα συντάχθηκε στο τέλος του κώδικα, γεγονός ασυνήθιστο.

της νέας (σημερινής) στάκωσης του κώδικα, η οποία θα είναι μεταγενέστερη του πίνακα περιεχομένων.

Κώδ. 30. 13ος αιώνας. Περγαμνή. 290x215 mm. φφ. 170. 2 στήλ.

Βίοι αγίων του Νοεμβρίου (1-13 και 14 Νοεμβρίου)¹⁷.

Στάκωση από μαύρο δέρμα. Ίχνη πέντε γόμφων διατεταγμένων χιαστί στην πινακίδα αρχής και πέντε μικροί κυκλικό γόμφοι (του ενός σώζεται μόνον ίχνος) σε ίδια διάταξη στην πινακίδα τέλους. Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων (βλ. εικ. 6). Αύλακες και προεξέχοντα κεφαλάρια. Το *ζιγκ-ζαγκ* του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν είναι ορατό στο εσωτερικό τους. Διάταξη διακόσμησης τύπου II 4 του Λ. Πολίτη και στις δύο πινακίδες. Στην πινακίδα αρχής, όμως, προστίθεται ένα δεύτερο περιμετρικό πλαίσιο και δύο επιπλέον ταινίες στην κάθε οριζόντια πλευρά του εσωτερικού πλαισίου· σε αυτή του τέλους προστίθεται ένα δεύτερο περιμετρικό πλαίσιο.

Στην αρχή του τόμου προστέθηκαν ως παράφυλλα τέσσερα φύλλα από περγαμινό κώδικα του 12ου-13ου αιώνα (σήμερα σώζεται το ένα και ίχνη των υπολοίπων), ενώ στο τέλος επτά χαρτώα φύλλα (φ. 164-170), στα οποία συμπληρώθηκε το κείμενο από χέρι του 14ου-15ου αιώνα. Στο φ. 163^v ο Παντοκρατορινός ανακαινιστής πρόσθεσε το κτητορικό σημείωμα της Μονής: *ἡ νοέμβριος μετάφρασις / μονῆς τοῦ παντοκράτορος / (καὶ) σ(ωτῆ)ρ(ο)ς χ(ριστο)ῦ* (βλ. εικ. 7).

Κώδ. 7. 13ος αιώνας. Περγαμνή. 383x272 mm. φφ. 271. 2 στήλ.

Βίοι και μαρτύρια αγίων του Οκτωβρίου¹⁸.

Στάκωση από μαύρο δέρμα. Ίχνη πέντε γόμφων διατεταγμένων χιαστί σε κάθε πινακίδα. Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Αύλακες και προεξέχοντα κεφαλάρια. Το *ζιγκ-ζαγκ* του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν είναι ορατό στο εσωτερικό τους. Διάταξη διακόσμησης τύπου II 5 του Λ. Πολίτη στην πινακίδα αρχής και II 4 σε αυτή του τέλους.

Ενδιαφέρον για την ιστορία του κώδικα είναι το σημείωμα, από χέρι του 16ου-17ου αιώνα, στο εσωτερικό της πινακίδας αρχής: *ἡ τὸ παρὸν βιβλίον ἠλλάξαμ(εν) με τοὺς σι(αυ)ρονικήτου Ἐπήραμεν / οἱ παντοκρατορινοὶ ἄλλω βιβλίον κ(αι) τὰ νῦν ὑπάρχ(ει) τοῦ σι(αυ)ρονικήτα.*

Στην αρχή του κώδικα προστέθηκαν εννέα χαρτώα φύλλα (φ. 2-10) με πίνακα περιεχομένων, αναπλήρωση της χαμένης αρχής του κειμένου και κτητορικό σημείωμα

17. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 96.

18. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 94.

της Μονής, όλα από τον ανώνυμο Παντοκρατορινό ανακαινιστή¹⁹. Επίσης στο τέλος προστέθηκε ένα χαρτώο τριάδιο (φ. 266–271), όπου το ίδιο χέρι αναπλήρωσε το τέλος του κειμένου που είχε εκπέσει. Δεδομένου ότι όλες οι παραπάνω εργασίες πρέπει να έγιναν την εποχή της στάχωσης του τόμου, αυτή πρέπει να τοποθετηθεί στα μέσα του 16ου αιώνα.

Κώδ. 28. 10ος αιώνας. Περγαμνή. 313x239 mm. φφ. 270.

Πραξαπόστολος με ερμηνευτική Σειρά²⁰.

Στάχωση από μαύρο δέρμα (καστανό λόγω φθοράς). Ίχνη από δύο πόρπες και αντίστοιχους ιμάντες στη μεγάλη πλευρά. Προεξέχοντα κεφαλάρια. Το *zig-zag* του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν είναι ορατό στο εσωτερικό τους. Διάταξη διακόσμησης τύπου II 4 του Λ. Πολίτη και στις δύο πινακίδες.

Στην αρχή του κώδικα, μαζί με τα φ. 1–4, υπήρχε συσταχωμένο ένα χαρτώο τριάδιο, από το οποίο σήμερα έχουν απομείνει το παράφυλλο αρχής, το φ. 5 και ίχνη από άλλα δύο φύλλα μετά από αυτό. Άλλο ένα χαρτώο τριάδιο συσταχώθηκε στο τέλος, από το οποίο σώζεται ακέραιο μόνον το φ. 270. Πιθανότατα και τα δύο αυτά τριάδια ενσωματώθηκαν στον κώδικα κατά τη βιβλιοδέτησή του, αλλά η χρονολόγησή τους δεν μπορεί να γίνει με μεγάλη ακρίβεια, καθώς υδατόσημο υπάρχει μόνο στο φ. 5, αλλά εξαιρετικά δυσδιάκριτο, ενώ και τα δύο φύλλα (φ. 5 και 270) χρησιμοποιήθηκαν για την αναπλήρωση χαμένων τμημάτων του κειμένου, αλλά από δύο διαφορετικά χέρια του 16ου αιώνα.

Κώδ. 42. 11ος, 12ος και 14ος αιώνας. Περγαμνή. 269x205 mm. φφ. 184.

Γεροντικό. Ιωάννου Μόσχου, Λειμωνάριο²¹.

Στάχωση από μαύρο δέρμα. Μία πόρπη στη μέση της μεγάλης πλευράς και ίχνη αντίστοιχου ιμάντα. Αύλακες και ελαφρώς προεξέχοντα κεφαλάρια. Το *zig-zag* του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν είναι ορατό στο εσωτερικό τους. Στο εσωτερικό της πινακίδας τέλους διακρίνεται αυλάκι που συνδέει τις διπλές οπές, στο οποίο όμως δεν υπάρχει νήμα²² (βλ. εικ. 8). Διάταξη διακόσμησης τύπου II 4 του Λ. Πολίτη στην πινακίδα αρχής και II 5 στην πινακίδα τέλους. Η εκτέλεση της διακόσμησης είναι χαμηλής ποιότητας και λόγω φθοράς διακρίνεται δύσκολα.

19. Το κπιτορικό σημείωμα (φ. 2^v) έχει ως εξής: *† μὴν ὀκτώβριος μετὰφρασις μονῆς τοῦ / παντοκράτορος (καὶ) σ(ωτῆ)ρ(ο)ς χ(ριστο)ῦ τὴν ἐν τῷ ὄρει τοῦ / ἄθωνος.*

20. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 95.

21. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 97.

22. Είχε προετοιμαστεί, προφανώς, η πινακίδα για να περάσει το νήμα σε ευθεία γραμμή («en ligne droite»), κάτι που τελικά δεν έγινε. Πβ. HOFFMANN-GROSDIDIER DE MATONS, *Un groupe*, 340–341, 362 (εικ. 7, 8).

Κώδ. 53. 11ος και 12ος αιώνας. Περγαμνή. 205x154 mm. φφ. 218.

Βίοι και μαρτύρια διαφόρων αγίων²³.

Στάχωση από μαύρο δέρμα. Ίχνη πέντε γόμφων διατεταγμένων χιαστί σε κάθε πινακίδα. Ίχνη από δύο πόρπες και αντίστοιχων ιμάντων στη μεγάλη πλευρά. Αύλακες και προεξέχοντα κεφαλάρια. Το ζιγκ-ζαγκ του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν είναι ορατό στο εσωτερικό τους. Διάταξη διακόσμησης τύπου II 4 του Λ. Πολίτη στην πινακίδα αρχής και II 5 στην πινακίδα τέλους (βλ. εικ. 9).

Στο τέλος του κώδικα έχει συσταχωθεί ένα φύλλο (φ. 216) από περγαμνή κώδικα με κείμενο από το Κατά Ιωάννην ευαγγέλιο και δύο φύλλα (φ. 217-218) από χαρτό κώδικα του 15ου αιώνα με λειτουργικό κείμενο.

Κώδ. 85. Έτος 1539. Χαρτί με υδατόσημα. 342x235 mm. φφ. 437. Γραφέας (σύμφωνα με το κωδικογραφικό σημείωμα του φ. 431^{r-v}) ο ιερομόναχος Θεόφιλος στο κελλί του Μεγάλου Βασιλείου της Μ. Παντοκράτορος.

Συναξάριο του Σεπτεμβρίου-Φεβρουαρίου²⁴.

Στάχωση από μαύρο δέρμα. Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Προεξέχοντα κεφαλάρια. Το ζιγκ-ζαγκ του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν είναι ορατό στο εσωτερικό τους (μάλιστα στην πινακίδα τέλους το νήμα δεν διακρίνεται καθόλου, επειδή έχει επικολληθεί σε αυτή εσώφυλλο). Διάταξη διακόσμησης τύπου II 5 του Λ. Πολίτη και στις δύο πινακίδες. Διακόσμηση με σφραγίδες και στην τομή των δύο πινακίδων (βλ. εικ. 10).

Ο κώδικας έχει με βεβαιότητα γραφεί στη Μ. Παντοκράτορος, και κατά συνέπεια θα σταχώθηκε εκεί.

Κώδ. 86. Έτος 1227. Βομβύκινος. φφ. 377.

Εφραίμ του Σύρου, λόγοι²⁵.

23. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 98. Αναλυτική περιγραφή του περιεχομένου του κώδικα από τον F. HALKIN *Un recueil hagiographique du Mont Athos, An. Boll.* 94, 1976, 391-393.

24. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 101. Για τον γνωστό γραφέα Θεόφιλο (ή Θεοδόσιο) και τη δραστηριότητά του και ως ανακαινιστή, αλλά και σταχωτή κωδίκων βλ.: ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ, *Βιβλιοδεσία*, 73-76· Κ. ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ, *Τò βιβλιογραφικό έργαστήριο τής Μονής Ίβήρων στις πρώτες δεκαετίες του 16ου αιώνα, 'Η ελληνική γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες* [E.I.E./I.B.E. Διεθνή Συμπόσια 7], Αθήνα 2000, 533-545 (όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία). Βλ. επίσης την επανέκδοση βιβλιοδετικού σημειώματος του Θεόφιλου: ΚΑΔΑΣ, *Μαρτυρίες*, 48-49. Μελέτη του κώδ. 85 και έκδοση του βιβλιογραφικού του σημειώματος έχει αναλάβει ο κος Κ. Χρυσοχοΐδης.

25. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 101. Λόγω της κακής κατάστασης του κώδικα στάθηκε δυνατόν να μελετήσουμε μόνον τη στάχωσή του.

Στάχωση από μαύρο δέρμα (καστανό λόγω φθοράς). Τέσσερις καρδιόσχημοι γόμφοι («αμυγδάλια») και ίχνη ενός ακόμη, στην πινακίδα αρχής, διατεταγμένοι χιαστί. Ένας ίδιος γόμφος και ίχνη άλλων τεσσάρων, σε ίδια διάταξη, στην πινακίδα τέλους. Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Αύλακες και προεξέχοντα κεφαλάρια. Το *ζιγκ-ζαγκ* του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν είναι ορατό στο εσωτερικό τους. Διάταξη διακόσμησης τύπου II 5 του Λ. Πολίτη και στις δύο πινακίδες. Η δερμάτινη επένδυση της ράχης έχει εκπέσει.

Κώδ. 33. 12ος αιώνας. Περγαμνή. 233x187 mm. φφ. 247.

Θεοδώρου Στουδίτου, Κατηχήσεις²⁶.

Στάχωση από μαύρο δέρμα. Ίχνη από δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και από αντίστοιχους ιμάντες. Αύλακες και προεξέχοντα κεφαλάρια. Το *ζιγκ-ζαγκ* του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν είναι ορατό στο εσωτερικό τους. Η διάταξη της διακόσμησης στην πινακίδα αρχής είναι του τύπου II 2α του Λ. Πολίτη· σε αυτή του τέλους μοιάζει με τον τύπο II 2α, αλλά έχει δύο επιπλέον οριζόντιες πρόστυπες γραμμές. Ενδιαφέρον είναι ότι η διακοσμητική σφραγίδα με το ψευδοκουφικό μοτίβο (υπ' αρ. 12) δεν χρησιμοποιείται επαναλαμβανόμενη για σχηματισμό διακοσμητικής ταινίας, όπως στους υπόλοιπους κώδικες, αλλά ως κόσμημα. Γενικά, αν και υπάρχει ένα γενικό σχέδιο στη διακόσμηση, τα μοτίβα έχουν αποτυπωθεί με μεγάλη ακαταστασία. Διακόσμηση και στη ράχη (βλ. εικ. 11).

Τα φ. 104-120, 145-158α, 182-196 και 213-240 είναι χαρτώα και προστέθηκαν για αναπλήρωση χαμένων. Το κείμενό τους γράφηκε από δύο χέρια του 16ου αιώνα, εκ των οποίων το β' χέρι γράφει μόνον τα φ. 107^r-120^v.

Κώδ. 159. Έτος 1534/5. Χαρτί με υδατόσημα. 291x217 mm. φφ. 396. Γραφέας ο μοναχός Σάββας στη Μ. Παντοκράτορος.

Τριώδιο²⁷.

Στο φ. 395^r το κωδικογραφικό σημείωμα: *Δόξα τῷ ἀγίῳ Θε(ε)ῷ ἡμῶν. / Μέμνησθε τῷ γράψαντι οἱ ἅγιοι π(ατέ)ρες· εὐτελῆ (καὶ) τάλανι τῷ τρισαθλίῳ / σάββα· ὅπως ῥυσθήσῳμαι κολάσεως ἐκείνης / τῆς γενένης· † / Ἐγράφη δὲ ἡ παροῦσα βίβλος τῷ z^ϕμ^ϕγ^ϕ ἔτος, (=1534/5) / ἐν τῇ σε(βασμ)α βασιλικῇ (καὶ) π(ατ)ριαρχ(ικῇ) μονῇ τοῦ / παντοκράτορος χ(ριστο)ῦ, τῆς ἐν τῷ ἀγίῳ ὄρει / κειμένης, ἐν ταύτῃ καὶ μενέτω ἕως ἀνα/λώσεως αὐτῆς, τῆς βίβλου.*

26. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 96.

27. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 109 (όπου εκδίδεται μέρος του σημειώματος). Όπως διαπιστώσαμε, από τον ίδιο γραφέα προέρχεται και ο κώδ. 169, που όμως φέρει βιβλιοδεσία του 17ου αιώνα και για αυτό εξετάζεται στην αντίστοιχη μελέτη για τις παντοκρατορινές σταχώσεις του 17ου-18ου αιώνα.

Στάχωση από μαύρο δέρμα (κοκκινωπό λόγω φθοράς). Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Προεξέχοντα κεφαλάρια. Το νήμα για τη στερέωση των πινακίδων δεν διακρίνεται, επειδή έχουν επικολληθεί σε αυτές εσώφυλλα. Η διάταξη της διακόσμησης στην πινακίδα αρχής είναι του τύπου II 5 του Λ. Πολίτη, με προσθήκη, όμως, τεσσάρων διαγώνιων πρόστυπων γραμμών στις γωνίες, ενώ στην πινακίδα τέλους δεν ταιριάζει με κανένα από τους γνωστούς τύπους. Διακόσμηση και στη ράχη, όπως και στην τομή των δύο πινακίδων (βλ. εικ. 12).

Το παράφυλλο αρχής του κώδικα φέρει το ίδιο ακριβώς υδατόσημο με τα παράφυλλα του κώδ. 16 (άγκυρα - σχεδόν πανομοιότυπο με το Briquet 484 του έτους 1530)²⁸.

Υποομάδα β.

Κώδ. 4. 14ος αιώνας. Περγαμνή. 405x301 mm. φφ. 287. 2 στήλ.

Γρηγορίου Ναζιανζηνού, 21 λόγοι²⁹.

Στάχωση από μαύρο, μάλλον, αρχικά δέρμα (καστανό λόγω φθοράς). Δύο πόρπες και ίχνη μιας τρίτης στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Ελαφρώς προεξέχοντα κεφαλάρια. Το ζιγκ-ζαγκ του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν είναι ορατό στο εσωτερικό τους. Η διάταξη της διακόσμησης και στις δύο πινακίδες είναι σε σχήμα άστρων³⁰. Διακόσμηση και στην τομή των δύο πινακίδων (βλ. εικ. 13).

Στο φ. 1^r ο ανώνυμος ανακαινιστής της Μονής, που αναφέραμε παραπάνω, έγραψε το κτητορικό σημείωμα: *ἡ τὸ παρὸν ἱερὸν βιβλίον ὑπάρχει τοῦ ἐν ἀγίοις π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν Γρηγορίου / ἀρχιεπισκόπου κωνσταντίνου πόλ(εως) / τοῦ θεολόγου. / Καὶ ἔναι τῆς μονῆς τοῦ παντοκρά(το)ρος χ(ριστο)ῦ* (βλ. εικ. 14). Το σημείωμα αυτό (όπως και το αντίστοιχο του κώδ. 21) διαφέρει αισθητά στη διατύπωση από τα υπόλοιπα του Παντοκρατορινού μοναχού. Η διαφορά αυτή, σε συνδυασμό με μικρές διαφορές στη γραφή, θα μπορούσε να θέσει σε αμφισβήτηση την ταύτιση του γραφέα του, καθώς μάλιστα είδαμε ότι και οι τρεις κώδικες της υποομάδας β έχουν σημαντικές διαφορές και στη διακόσμηση της στάχωσης από αυτούς της υποομάδας α. Ωστόσο παρατηρήσαμε ότι διαφοροποίηση στο ύφος της γραφής του μοναχού αυτού υπάρχει και μεταξύ του κτη-

28. Βλ. παραπάνω, σελ. 284-285.

29. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 92.

30. Σχεδόν ίδια διάταξη διακόσμησης συναντούμε στον κώδ. Par. gr. 1028· βλ. Dominique GROSIDIER DE MATONS - Ph. HOFFMANN, *Reliures chypriotes à la Bibliothèque Nationale de Paris, Πρώτο Διεθνές Συμπόσιο Μεσαιωνικής Κυπριακής Παλαιογραφίας, 3-5 Σεπτεμβρίου 1984, Έπετηρίς 17, 1987-1988, έκδ. 1989, 254.*

τορικού σημειώματος του κώδ. 16, του πίνακα περιεχομένων του και του κειμένου που πρόσθεσε ο ίδιος στον κώδικα εκείνο. Κατά συνέπεια πρέπει και εδώ να πρόκειται για το ίδιο χέρι, που ενδεχομένως γράφει με κάποια χρονική απόσταση από τους υπόλοιπους κώδικες.

Κώδ. 8. 12ος αιώνας. Περγαμνή. 347x260 mm. φφ. 250. 2 στήλ.

Βίοι και μαρτύρια αγίων του Σεπτεμβρίου³¹.

Στάχωση από μαύρο δέρμα (καστανό λόγω φθοράς). Ίχνη πέντε γόμφων σε κάθε πινακίδα, διατεταγμένων χιαστί. Μία πόρπη και ίχνη δεύτερης στη μεγάλη πλευρά, και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Ελαφρώς προεξέχοντα κεφαλάρια. Το ζιγκ-ζαγκ του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων είναι ορατό στο εσωτερικό τους (βλ. εικ. 15). Η διάταξη της διακόσμησης και στις δύο πινακίδες είναι σε σχήμα άστρων, όπως ακριβώς στον κώδ. 4.

Τα φ. 242-250 είναι χαρτώα, γραμμένα από χέρι του 16ου αιώνα και προστέθηκαν για αναπλήρωση του χαμένου τέλους του κειμένου.

Κώδ. 21. 12ος αιώνας. Περγαμνή. 321x245 mm. φφ. 292. 2 στήλ.

Βίοι αγίων του Οκτωβρίου³².

Στάχωση από μαύρο, μάλλον, αρχικά δέρμα (καστανό λόγω φθοράς). Ίχνη από πέντε γόμφους διατεταγμένους χιαστί στην πινακίδα αρχής και ένας κυκλικός και ίχνη άλλων τεσσάρων, σε ίδια διάταξη, στην πινακίδα τέλους. Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Αύλακες και προεξέχοντα κεφαλάρια. Το νήμα για τη στερέωση των πινακίδων δεν διακρίνεται, επειδή έχουν επικολληθεί σε αυτές εσώφυλλα. Η διάταξη της διακόσμησης και στις δύο πινακίδες είναι σε σχήμα άστρων, όπως ακριβώς στον κώδ. 4.

Στο χαρτώο εσώφυλλο αρχής υπάρχουν δύο σημειώματα του ανώνυμου Παντοκρατορινού ανακαινιστή: α. † *Τὸ παρὸν ἱερὸν βιβλίον τοῦ μεταφραστοῦ κῆρ συμειών / καὶ ναίου θεολόγου, ὀκτώβριος μὴν ἀφιέρωθη / παρὰ τοῦ εὐλαβεστάτου ἐν ἱερεῦσι π(α)π(ᾱ) κῆρ δη/μητρίου εἰς τὴν ἱερὰν κ(αι) σεβασμίαν μονὴν τοῦ παντοκρά/τορος χ(ριστο)ῦ ὑπὲρ ψυχικῆς αὐτοῦ σ(ωτη)ρίας· ἐν ἔτει [[ς^ϕ]] ζ^ϖκς^ϖ (= 1517/1518) ἰν(δικτιῶν)ος ς^{ns}: κ(αι) αἰωνία ἡ μνημη αὐτοῦ: β. *Τοῦ παντοκράτορος βιβλίον* (βλ. εικ. 16). Ὅπως εἶδαμε και στην περιγραφή του κώδ. 4, το παραπάνω σημείωμα διαφέρει από τα υπόλοιπα του ανώνυμου αυτού μοναχού, αν και η ταύτιση του χεριού φαίνε-*

31. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 94.

32. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 95. Αναλυτικότερη καταγραφή του περιεχομένου από τον Α. EHRHARD, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, τόμ. 2/3 [Texte und Untersuchungen 51/3], Λιψία 1938, 363-364.

ται να είναι ορθή. Στο παρόν όμως τίθεται ένα ακόμη θέμα, αυτό της χρονολογίας της αφιέρωσης του χειρογράφου, που απέχει είκοσι περίπου χρόνια από την εποχή των υπολοίπων σταχώσεων της ομάδας. Καθώς μάλιστα το σημείωμα αυτό έχει γραφεί στο εσώφυλλο, που προφανώς είναι σύγχρονο της στάχωσης, θα μπορούσαμε να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο τόμος (όπως και οι όμοιοί του, κώδ. 4 και 8) έφθασε στη Μονή με τη βιβλιοδεσία αυτή – που άλλωστε είδαμε ότι έχει διαφορές με εκείνες της υποομάδας α – και εκεί προστέθηκε η μνεία της αφιέρωσης.

Ωστόσο πιστεύουμε ότι η ιστορία της υποομάδας β δεν είναι αυτή. Η εξαιρετική ομοιότητα των σταχώσεων των τριών κωδίκων δεν αφήνει καμία αμφιβολία ότι βιβλιοδετήθηκαν από τον ίδιο τεχνίτη. Όμως δεν φαίνεται να έφθασαν και οι τρεις στη Μονή με την αφιέρωση του 1517/8, αφού μόνο στον κώδ. 21 υπάρχει σχετικό σημείωμα. Το πιο πιθανό είναι ότι ο τόμος αυτός σταχώθηκε από τους Παντοκρατορινούς (μαζί με τους κώδ. 4 και 8) μετά το 1517 και το σημείωμα για την αφιέρωση γράφηκε τότε, πιθανότατα επαναλαμβάνοντας παλαιότερο που υπήρχε στο προηγούμενο εσώφυλλο αρχής.

Ομάδα β.

Λίγο αργότερα από τους κώδικες της πρώτης ομάδας, στο β' μισό του 16ου αιώνα, βιβλιοδετήθηκαν και οι οκτώ τόμοι της δεύτερης: κώδ. 5 (Λάμπρος 1039), 84 (Λάμπρος 1118), 106 (Λάμπρος 1140), 162-164 (Λάμπρος 1196-1198), 166 (Λάμπρος 1200) και 167 (Λάμπρος 1201). Πρόκειται για χαρτώα (εκτός ενός) χειρόγραφα του 14ου αιώνα, εκκλησιαστικής κυρίως χρήσης (Μηνναία, Τριώδιο, Μηνολόγιο, Πανηγυρικό), ορισμένα από τα οποία γράφθηκαν με βεβαιότητα στην ίδια τη Μονή, και μάλιστα στα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυσή της³³. Από απόψεως διαστάσεων παρατηρούμε μία ενδιαφέρουσα ομαδοποίηση: τα τέσσερα Μηνναία και το Τριώδιο έχουν διαστάσεις 290x210 mm., το Μηνολόγιο και το Πανηγυρικό 400x280 mm. και η Κλίμακα του Ιωάννη 220x150 mm. – πιθανότατη ένδειξη ότι οι περισσότεροι από τους τόμους είναι έργα του ίδιου, μάλλον παντοκρατορινού, εργαστηρίου.

33. Για την ίδρυση της Μ. Παντοκράτορος βλ. Vasiliki KRAVARI, *Actes du Pantocrator. Édition diplomatique. Texte* [Archives de l'Atlios 17], Παρίσι 1991, 12 κ.ε. Για το πιθανολογούμενο κωδικογραφικό εργαστήριο της Μονής βλ.: Ζ. ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ, 'Ο κωδικογράφος 'Ιγνάτιος (ιδ' αϊ.) της Μονής Παντοκράτορος 'Αγίου Όρους, *Παρνασσός* 37, 1995, 381· Ε. LAMBERZ, Βιβλιογράφοι και βιβλιογραφικά εργαστήρια στο 'Αγιον Όρος κατά την εποχή των Παλαιολόγων, *Η Μακεδονία κατά την εποχή των Παλαιολόγων. Θεσσαλονίκη, 14-20 Δεκεμβρίου 1992* [Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Διεθνή Συμπόσια για τὴ Μακεδονία, β' Συμπόσιο], Θεσσαλονίκη 2002, 148 (στη σελ. 152 λίστα με τους γνωστούς Παντοκρατορινούς γραφείς εκείνης της περιόδου και τα έργα τους).

Οι σταχώσεις της ομάδας αυτής είναι βυζαντινού τύπου, με ξύλινες πινακίδες, δερμάτινη επένδυση, προεξέχοντα κεφαλάρια και δύο κλείστρα στη μεγάλη πλευρά. Όπως και για την πρώτη ομάδα, και για αυτή δεν έχουμε κανένα σημείωμα που να μας πληροφορεί για την ταυτότητα του σταχωτή ή για τη χρονολογία της εργασίας του. Ωστόσο η εξαιρετική ομοιότητα της διακόσμησής τους (σχεδόν πανομοιότυπη) και το γεγονός ότι δύο τουλάχιστον τόμοι έχουν με βεβαιότητα γραφεί μέσα στη Μονή δεν αφήνουν περιθώρια αμφιβολίας ότι πρόκειται για εργασία που εκτελέστηκε εκεί και μάλλον από το ίδιο άτομο. Όσο για τη χρονολόγησή της, βάσει κωδικολογικών κυρίως στοιχείων, πρέπει να τοποθετηθεί στο β' μισό του 16ου αιώνα.

Εξάλλου, σε αρκετούς τόμους της ομάδας αυτής συναντούμε κτητορικά σημειώματα από το χέρι του Παντοκρατορινού ανακαινιστή των μέσων του 16ου αιώνα που εργάστηκε στους κώδικες της πρώτης ομάδας. Το στοιχείο αυτό θα μπορούσε να αποτελέσει ένδειξη ότι οι δύο ομάδες βιβλιοδεσιών εκτελέστηκαν την ίδια εποχή και ίσως από τους ίδιους τεχνίτες. Ωστόσο, όπως θα δούμε στην περίπτωση του κώδ. 163, η στάχωσή του αποδεικνύεται ότι είναι μεταγενέστερη του σχετικού κτητορικού σημειώματος που έγραψε ο ανώνυμος αυτός μοναχός. Αλλά και κάτι ακόμη: όπως είδαμε, στους κώδικες της πρώτης ομάδας όλα τα σχετικά κτητορικά σημειώματα γράφθηκαν από αυτόν σε παράφυλλα ή εσώφυλλα (δηλαδή σε φύλλα που συσταχώθηκαν στους κώδικες κατά τη βιβλιοδέτησή τους). Στις αντίστοιχες περιπτώσεις της δεύτερης ομάδας τα σημειώματα γράφονται όλα σε φύλλα που υπήρχαν από την αρχή στο σώμα των χειρογράφων. Αυτό αποτελεί ισχυρή ένδειξη ότι οι σταχώσεις της δεύτερης ομάδας είναι μεταγενέστερες των σημειωμάτων και ότι ο ανακαινιστής μας δεν εργάστηκε σε αυτές, αλλά απλώς είχε προσθέσει νωρίτερα τα σημειωμάτά του, ίσως σε μία εποχή όπου οι τόμοι για κάποιο λόγο είχαν μείνει χωρίς στάχωση.

Όσον αφορά στη διακόσμηση αυτής της ομάδας, εκείνο που τη χαρακτηρίζει είναι η λιτότητα και η έλλειψη ποικιλίας. Το γενικό σχέδιο διακόσμησης των πινακίδων είναι σχεδόν όμοιο σε όλους τους κώδικες, και βασίζεται στους τύπους I 2 και I 3 του Λ. Πολίτη³⁴, με το κεντρικό ορθογώνιο διάχωρο να διακοσμείται στους μεν κώδ. 5, 84, 106, 162 και 166 με δύο πρόστυπες γραμμές διατεταγμένες χιαστί, στους κώδ. 164 και 167 με πέντε πρόστυπες γραμμές σε διάταξη ζιγκ-ζαγκ, ενώ στον κώδ. 163

34. ΠΟΛΙΤΗΣ, *Κατάλογος*, 1θ. Οι δύο τύποι διαφέρουν στον αριθμό των περιμετρικών πλαισίων που σχηματίζονται από πρόστυπες γραμμές: τέσσερα στον τύπο I 2 και έξι στον τύπο I 3. Στην πραγματικότητα στους κώδικες της Μ. Παντοκράτορος συναντούμε κυρίως ένα τύπο με πέντε πλαίσια, που δεν αναφέρεται από τον Πολίτη, ενώ ο τύπος I 2 συναντάται μόνο στον κώδ. 106 και ο I 3 στον κώδ. 84. Επίσης, σε αντίθεση με τους τύπους του Πολίτη, τα πλαίσια ενώνονται ανά δύο στις τέσσερις γωνίες τους με ισάριθμες πρόστυπες γραμμές.

υπάρχουν και οι δύο τύποι, ένας σε κάθε πινακίδα (βλ. πίν. 4). Ομοίως οι διακοσμητικές σφραγίδες που χρησιμοποιήθηκαν είναι μόνο δύο (βλ. πίν. 5 και 6):

1. Ομόκεντροι κύκλοι (Δ5 mm.).

2. Ελισσόμενοι βλαστοί (Υ16 mm.). Χρησιμοποιείται επαναλαμβανόμενη για σχηματισμό ταινίας³⁵.

Ακολουθώς περιγράφονται συνοπτικά οι κώδικες της ομάδας αυτής και οι σταχώσεις τους.

Κώδ. 5. 14ος αιώνας. Περγαμνή. 391x271 mm. φφ. 289. 2 στήλ.

Βίοι και μαρτύρια αγίων του Δεκεμβρίου (4-13 Δεκεμβρίου)³⁶.

Στάχωση από μαύρο δέρμα. Πέντε γόμφοι διατεταγμένοι χιαστί στην πινακίδα αρχής (μεγάλος κυκλικός στο κέντρο, μικρότεροι στην άνω δεξιά και κάτω αριστερή γωνία, καρδιόσχημοι στις άλλες δύο). Ισάριθμοι γόμφοι στην πινακίδα τέλους, σε ίδια διάταξη, αλλά με τους καρδιόσχημους και τους μικρούς κυκλικούς σε αντίθετες θέσεις. Μία πόρπη και ίχνη άλλης μιας στη μεγάλη πλευρά ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Προεξέχοντα κεφαλάρια. Το ζιγκ-ζαγκ του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν διακρίνεται στο εσωτερικό τους. Διάταξη διακόσμησης με πέντε περιμετρικά πλαίσια και δύο πρόστυπες γραμμές διατεταγμένες χιαστί στο κεντρικό διάχωρο.

Το φ. 287 είναι χαρτώο και αποτελεί προσθήκη (προφανώς σύγχρονη της στάχωσης) για αναπλήρωση χαμένου φύλλου. Το κείμενό του έχει γραφεί από χέρι του 16ου αιώνα, ενώ το χαρτί φέρει υδατόσημο παλάμη με άστρο (πυκνότητα υδάτινων γραμμών 20/16 mm.), σχεδόν πανομοιότυπο με το Briquet 10.723 (έτος 1576)³⁷.

35. Σχεδόν ίδια σφραγίδα -με το ίδιο πλάτος, αλλά και με πολύ μικρές διαφορές στο σχέδιο- χρησιμοποιήθηκε στο εξωτερικό ορθογώνιο διακοσμητικό πλαίσιο των πινακίδων του κώδ. E.B.E. 243. Μάλιστα και η διάταξη της διακόσμησης στις πινακίδες του κώδικα αυτού είναι ίδια με αυτή της υπό εξέταση ομάδας, με τη διαφορά ότι στο κεντρικό ορθογώνιο διάχωρο δεν υπάρχει καμία διακόσμηση. Επιπλέον, στο χειρόγραφο της E.B.E. δεν χρησιμοποιείται καθόλου η σφραγίδα αρ. 1 (ομόκεντροι κύκλοι), ενώ στο εσωτερικό ορθογώνιο πλαίσιο βρίσκουμε μία παραλλαγή της σφραγίδας αρ. 2, που δεν υπάρχει στις παντοκρατορινές σταχώσεις που μελετούμε. Εκτός όμως από τις διαφορές αυτές, ο κώδ. 243 δεν φαίνεται να έχει και καμία σχέση με το Άγιον Όρος, αλλά προέρχεται από τη Μ. Δουσίκου, σύμφωνα με το κπιτορικό σημείωμα στο παράφυλλο τέλους <β'>. Βλ.: Άννα ΜΑΡΑΒΑ-ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ - Χριστίνα ΤΟΥΦΕΞΗ-ΠΑΞΧΟΥ, *Κατάλογος μικρογραφιών βυζαντινών χειρογράφων της Έθνικης Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, τόμ. 3: *Όμιλος Πατέρων της Έκκλησίας και Μηνολόγια 9ου-12ου αιώνα*, Αθήνα 1997, 76-80, <245> (φωτ. της στάχωσης): F. HALKIN, *Catalogue des manuscrits hagiographiques de la Bibliothèque Nationale d'Athènes* [Subsidia Hagiographica 66], Βρυξέλλες 1983, 18.

36. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 92.

37. BRIQUET, *Les filigranes*, τόμ. 3, 552.

Κώδ. 84. Έτος 1362. Χαρτί με υδατόσημα. 398x285 mm. φφ. 427. 2 στήλ. Γραφείας ο μοναχός Θεόληπτος, ίσως στην Κωνσταντινούπολη.

Πανηγυρικό (από το Σάββατο του Λαζάρου έως την Κυριακή των αγίων Πάντων)³⁸.

Στο φ. 425^ν το κωδικογραφικό σημείωμα του Θεολήπτου: ἡ Ἐτελειώθη εἰς τὸ / ρωο ἔτος· μνη / μαῖω ς ἰν(δικτιῶνος) ιε (= 1362)· / συνδρομὴ (καὶ) ἐξό/δω, τοῦ / ἀρχιπ/τροῦ, κυροῦ μιχαὴλ / τοῦ γαβρᾶ· / ἐγράφη δέ, διὰ / τοῦ ἱερομονάχου / Θεολή- / πτου (βλ. εικ. 17).

Στάχωση από μαύρο δέρμα. Ίχνη από δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και από αντίστοιχους ιμάντες. Τα κεφαλάρια έχουν εκπέσει. Το ζιγκ-ζαγκ του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν διακρίνεται στο εσωτερικό τους. Διάταξη διακόσμησης τύπου I 3 του Λ. Πολίτη, με δύο πρόστυπες γραμμές διατεταγμένες χιαστί στο κεντρικό διάχωρο (βλ. εικ. 18).

Στο φ. 2^ν ο Παντοκρατορινός ανακαινιστής των μέσων του 16ου αιώνα, που εργάστηκε σε κώδικες της πρώτης ομάδας σταχώσεων, πρόσθεσε το κωδικογραφικό σημείωμα της Μονής: ἡ Τὸ παρὸν ἱερὸν πανηγυρικὸν ὑπάρχει μονῆς / τοῦ παντο- / κράτορος κ(αὶ) σ(ωπῆ)ρ(ο)ς χ(ριστο)ῦ (συνεχίζει από μεταγενέστερο χέρι) (βλ. εικ. 19). Τα παράφυλλα αρχής και τέλους (φ. 1, 426, 427) είναι περγαμννά, από κώδικες του 14ου αιώνα³⁹.

Κώδ. 106. 14ος αιώνας. Χαρτί με υδατόσημα. 220x148 mm. φφ. 306.

Ιωάννης της Κλίμακος. Λόγοι διαφόρων Πατέρων⁴⁰.

Στάχωση από μαύρο δέρμα. Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Προεξέχοντα κεφαλάρια. Το ζιγκ-ζαγκ του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν διακρίνεται στο εσωτερικό τους. Διάταξη διακόσμησης τύπου I 2 του Λ. Πολίτη, με δύο πρόστυπες γραμμές διατεταγμένες χιαστί στο κεντρικό διάχωρο (βλ. εικ. 20 και 21).

38. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 101. *Θησαυροὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους* (Κατάλογος έκθεσης), Θεσσαλονίκη 21997, 601 (σύντομη περιγραφή και σχόλιο από τον Β. Άτσαλο, όπου εσφαλμένα ο κώδικας αναφέρεται ως περγαμνός). Για τον γραφέα Θεόληπτο βλ. E. LAMBERZ, *Die Handschriftenproduktion in den Athosklöstern bis 1453, Scritture, libri e testi nelle aree provinciali di Bisanzio. Atti del Seminario di Erice, 18-25 settembre 1988 a cura di G. Cavallo, G. De Gregorio e Marilena Maniaci* [Biblioteca del Centro per il Collegamento degli Studi Medievali e Umanistici nell'Università di Perugia 5], Spoleto 1991, τόμ. 1, 53-54 και πίν. X (όπου και η παλαιότερη σχετική βιβλιογραφία και όπου ο κώδικας επίσης περιγράφεται ως περγαμνός). Το κωδικογραφικό σημείωμα του κώδικα παρέμενε έως σήμερα αδημοσίευτο.

39. Μάλιστα στο φ. 427^ν διακρίνεται μέρος από κωδικογραφικό σημείωμα με κόκκινο μελάνι (το υπόλοιπο εξέπεσε μαζί με το περιθώριο του φύλλου): [...]*την τὸ τέρμα φθάσ(ας) / [... πικ]τίδος.*

40. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 103.

Στο φ. 6^ρ έχει προστεθεί κτητορικό σημείωμα της Μονής, πιθανότατα από το χέρι του Παντοκράτορινου ανακαινιστή των μέσων του 16ου αιώνα: † ὁ κλίμαξ, μον(ῆς) τοῦ παντο/κράτορος (βλ. εικ. 22). Τα χαρτώα παράφυλλα αρχής και τέλους θα μπορούσαν να μας προσφέρουν στοιχεία για τη χρονολόγηση της στάκωσης, αλλά δεν εντοπίζονται υδατόσημα σε αυτά.

Κώδ. 162. Έτος 1364/1365. Χαρτί με υδατόσημα. 290x210 mm. φφ. 107. Γραφείας ο μοναχός Γεράσιμος (στη Μ. Παντοκράτορος)⁴¹.

Μηναίο του Απριλίου.

Στο φ. 106^ρ το κωδικογραφικό σημείωμα του Γερασίμου: Δόξα σοι ὁ θε(ε)ς ἡμῶν· δόξα σοι / (καὶ) πάλιν ἐρῶ δόξα σοι / τμη̄ τῆς ἀγίας τριάδος † / † Οἱ π(ατέ)ρες μέμνησθε τοῦ γερασίμου † / ἐτελειώθ(η) τὸ ζωογ ἔτος (= 1364/1365) † / καὶ οἱ ψάλλοντες εὐχεσθε τῷ ἁμαρτωλῷ / γερασίμῳ (συνεχίζει με στίχους προς τη Θεοτόκο).

Στάκωση από μαύρο δέρμα. Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ἰμάντων. Προεξέχοντα κεφαλάρια και αύλακες. Η ράχη εξωτερικά ενισχύθηκε, στο άνω και κάτω άκρο της, με δύο κομμάτια δέρμα μαύρου και κόκκινου, αντίστοιχα, χρώματος (όπως περίπου και στον κώδ. 166). Το ζιγκ-ζαγκ του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν διακρίνεται στο εσωτερικό τους. Διάταξη διακόσμησης με πέντε περιμετρικά πλαίσια και δύο πρόστυπες γραμμές διατεταγμένες χιαστί στο κεντρικό διάχωρο (βλ. εικ. 23).

Στα δύο χαρτώα παράφυλλα της αρχής –προφανώς σύγχρονα της στάκωσης– εντοπίζεται υδατόσημο άγκυρα σε κύκλο με άστρο (πυκνότητα υδάτινων γραμμών 20/28 mm.), που μοιάζει πολύ με το Briquet 548 (έτος 1563), αλλά και με τα 555, 558, 559 και 563 (έτη 1567–1583), τα οποία όμως συνοδεύονται από αντίσημα. Ακριβώς το ίδιο υδατόσημο συναντούμε και στο παράφυλλο τέλους του κώδ. 166⁴².

Κώδ. 166. 14ος–15ος αιώνας. Χαρτί με υδατόσημα. 291x214 mm. φφ. 106.

Μηναίο του Μαρτίου⁴³.

Στάκωση από μαύρο δέρμα. Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ἰμάντων. Προεξέχοντα κεφαλάρια. Η ράχη εξωτερικά ενισχύθηκε ολόκληρη με ένα κομμάτι μαύρο δέρμα (όπως περίπου και στον κώδ. 162). Το νήμα για τη στερέ-

41. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 109 (το βιβλιογραφικό σημείωμα του Γερασίμου εκδίδεται μερικώς). LAMBERZ, *Die Handschriftenproduktion*, 56, πίν. XIII. Από τον ίδιο γραφέα προέρχονται και οι κώδ. 171 και 176, για τις στακώσεις των οποίων βλ. στην αντίστοιχη μελέτη για τις βιβλιοδεσίες της Μ. Παντοκράτορος τον 17ο αιώνα. LAMBERZ, *Βιβλιογράφοι*, 152 (λίστα των γνωστών κωδικών του Γερασίμου).

42. BRIQUET, *Les filigranes*, τόμ. 1, 43–44.

43. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 109.

ωση των πινακίδων διακρίνεται ελάχιστα στο εσωτερικό τους, λόγω φθοράς (στην πινακίδα τέλους) ή επικάλυψης των οπών (στην πινακίδα αρχής). Διάταξη διακόσμησης με πέντε περιμετρικά πλαίσια και δύο πρόστυπες γραμμές διατεταγμένες χιαστί στο κεντρικό διάχωρο.

Από τα παράφυλλα που προστέθηκαν (προφανώς κατά τη στάκωση του χειρογράφου), υδατόσημο εντοπίζεται μόνο σε αυτά του τέλους (άγκυρα σε κύκλο με άστρο), ίδιο ακριβώς με αυτό που συναντούμε στα παράφυλλα αρχής του κώδ. 162 (έτη 1563 και 1567-1583)⁴⁴. Επίσης στο φ. 1^r ο Παντοκρατορινός ανακαινιστής των μέσων του 16ου αιώνα σημειώνει το κτητορικό σημείωμα: † μὴν μάρτιος μον(ῆς) τοῦ παντοκράτορος (βλ. εικ. 24).

Κώδ. 163. Έτος 1361/1362. Χαρτί με υδατόσημο. 287x215 mm. φφ. 134.

Μηναίο του Ιουνίου⁴⁵.

Όπως διαπιστώσαμε, από τον ίδιο γραφέα προέρχεται και ο κώδ. 167 (Μηναίο του Μαΐου), ενώ οι δύο κώδικες αρχικά αποτελούσαν ένα τόμο⁴⁶ (βλ. εικ. 25 και 26). Συγκεκριμένα, σήμερα ο 167 τελειώνει στο φ. 123^v με το τεύχος ις (φ. 120-123, δυάδιο) και ο 163 αρχίζει επίσης με δυάδιο αρ. ις (φ. 1-4, ο αριθμός στο τέλος του τεύχους, στο φ. 4^v). Ωστόσο η αρχική σύνθεση των δύο τευχών πρέπει να ήταν διαφορετική. Τα φ. 120-123 και 1-4 των δύο κωδίκων αποτελούσαν ένα ενιαίο τετράδιο. Κατά την αρχική στάκωση διατήρησαν τη μορφή αυτή, αφού οι κώδ. 163 και 167 βιβλιοδετήθηκαν ως ένας τόμος. Μάλλον κατά τη δεύτερη στάκωση (προφανώς τη σημερινή) τα δίφυλλα του τετραδίου κόπηκαν στη μέση και σταχώθηκαν στους δύο χωριστούς τόμους, ως δύο δυάδια (με χρήση λωρίδων από χαρτί για τη στερέωσή τους)⁴⁷. Την υπόθεση αυτή επιβεβαιώνει το υδατόσημο, που είναι το ίδιο στα δύο δυά-

44. Βλ. παραπάνω, στην περιγραφή του κωδ. 162.

45. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 109. LAMBERZ, *Die Handschriftenproduktion*, 56, σημ. 124 (όπου διατυπώνεται η ορθή, κατά τη γνώμη μας, υπόθεση ότι ο κώδικας, όπως και άλλοι λειτουργικού περιεχομένου της ίδιας εποχής, γράφθηκαν σε εργαστήριο της Μ. Παντοκράτορος). Για το εργαστήριο αυτό, που φαίνεται ότι είχε οργανωθεί στη Μονή τα πρώτα χρόνια μετά την ίδρυσή της και από το οποίο πρέπει να προέρχονται πολλοί κώδικες, εκπονούμε μελέτη.

46. Από τον ίδιο έχουν γραφεί επίσης και οι κώδ. 174 και 178· βλ.: LAMBERZ, *Die Handschriftenproduktion*, 56, σημ. 124· LAMBERZ, *Βιβλιογράφοι*, 152. Για τη στάκωση του 178 βλ. στην αντίστοιχη μελέτη μας για τις στακώσεις της Μονής το 17ο αιώνα. Ο κώδικας αυτός φέρει επίσης κτητορικό σημείωμα γραμμένο από τον ανώνυμο Παντοκρατορινό των μέσων του 16ου αιώνα. Δεδομένου, μάλιστα, ότι το σημείωμα εκείνο είναι γραμμένο στο τέλος του κειμένου και όχι σε παράφυλλο, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι η παλαιότερη στάκωσή του ανήκε στην παρούσα ομάδα.

47. Αργότερα τα φ. 122, 123 και 2 αποσταχώθηκαν και έτσι παραμένουν έως σήμερα.

δια, αλλά και η θέση του στα φύλλα που κάποτε αποτελούσαν δίφυλλα. Αντιθέτως, πρόβλημα ως προς την εποχή της διαίρεσης του τετραδίου δημιουργεί η παρουσία στο φ. 1^ο του κώδ. 163 του αριθμού τεύχους α, γραμμένου μάλιστα δύο φορές. Ο ένας από αυτούς αποτελεί ασφαλώς μεταγενέστερη προσθήκη, πιθανότατα της εποχής που το τετράδιο χωρίστηκε στα δύο. Ο δεύτερος όμως ενδέχεται να έχει γραφεί από τον γραφέα, αν και η σύγκρισή του με τον αντίστοιχο αρ. τεύχους α στο φ. 1^ο του κώδ. 167, ο οποίος είναι με βεβαιότητα γραμμένος από αυτόν, δεν δείχνει κάτι τέτοιο. Το ίδιο ισχύει και με τον αρ. ις στο φ. 123^ο, που επίσης δεν πρέπει να προέρχεται από το χέρι του γραφέα. Ενδιαφέρον πάντως είναι ότι και στο φ. 1^ο του κώδ. 167 ο αρ. α σημειώνεται και δεύτερη φορά από το ίδιο μεταγενέστερο χέρι (του σταχωτή;). Μία τελευταία, αλλά καθοριστική, απόδειξη ότι οι δύο τόμοι αρχικά ήταν ενωμένοι αποτελεί το κτητορικό σημείωμα στο φ. 134^ο του κώδ. 163, το οποίο μιλεί για Μηνναίο Μαΐου. Το σημείωμα, όπως θα δούμε παρακάτω, γράφηκε από τον ανώνυμο Παντοκρατορινό των μέσων του 16ου αιώνα, που συναντούμε και σε άλλους κώδικες, και αποδεικνύει ότι την εποχή εκείνη οι δύο τόμοι ήταν ακόμη ενωμένοι.

Στάχωση από μαύρο δέρμα. Σε κάθε πινακίδα πέντε γόμφοι διατεταγμένοι χιαστί (στο κέντρο ρόδακας και αμυγδαλόσχημοι στις γωνίες). Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Προεξέχοντα κεφαλάρια. Το νήμα για τη στερέωση των πινακίδων δεν διακρίνεται, εξαιτίας της επικόλλησης εσωφύλλων. Διάταξη διακόσμησης, στην πινακίδα αρχής με πέντε περιμετρικά πλαίσια και πέντε πρόστυπες γραμμές σε διάταξη ζιγκ-ζαγκ στο κεντρικό διάχωρο· στην πινακίδα τέλους τύπου I 2 του Λ. Πολίτη, με δύο πρόστυπες γραμμές διατεταγμένες χιαστί στο κεντρικό διάχωρο.

Κατά την εργασία της στάχωσης προστέθηκαν ένα εσώφυλλο στην αρχή και στο τέλος δύο παράφυλλα και ένα εσώφυλλο, που όμως δεν μας βοηθούν στη χρονολόγηση, αφού το υδατόσημο βρίσκεται στα επικολλημένα εσώφυλλα και διακρίνεται ελάχιστα. Μία ένδειξη, ωστόσο, μας προσφέρει και πάλι το κτητορικό σημείωμα στο φ. 134^ο, γραμμένο από το χέρι του ανώνυμου Παντοκρατορινού μοναχού των μέσων του 16ου αιώνα: *ἡ μὴν μάιος μον(ῆς) τοῦ παντοκράτορος* (βλ. εικ. 27). Στην περίπτωση αυτή το σημείωμα έχει ιδιαίτερη αξία, αφού, όπως είδαμε, αποδεικνύει ότι την εποχή εκείνη ο κώδικας ήταν ενιαίος με τον κώδ. 167. Επιπλέον, όμως, αποδεικνύει και το γεγονός ότι ο ανώνυμος αυτός Παντοκρατορινός, που φαίνεται ότι ανακαίνισε (αν όχι και στάχωσε) ορισμένους από τους κώδικες της πρώτης ομάδας, δεν πρέπει να είχε σχέση με τη βιβλιοδέτηση της δεύτερης, η οποία είναι μεταγενέστερή του. Τέλος στο φ. 135^ο (παράφυλλο τέλους) του κώδικα έχουν γραφεί δύο τροπάρια από χέρι πιθανότατα σύγχρονο της στάχωσης, ενδεχομένως κάποιου ανακαινιστή. Τα ίδια ακριβώς τροπάρια έχουν γραφεί από το ίδιο χέρι και στο αντίστοιχο παράφυλλο (φ. 124^ο) του κώδ. 167.

Κώδ. 167. <Έτος 1361/1362>. Χαρτί με υδατόσημα. 284x207 mm. φφ. 124. Μηναίο του Μαΐου⁴⁸.

Στάχωση από μαύρο δέρμα. Πέντε γόμφοι διατεταγμένοι χιαστί και στις δύο πινακίδες (στο κέντρο ρόδακας και αμυγδαλόσχημοι στις γωνίες). Στην πινακίδα τέλους εξέπεσε ο ένας αμυγδαλόσχημος. Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Προεξέχοντα κεφαλάρια. Το νήμα για τη στερέωση των πινακίδων διακρίνεται αμυδρά, εξαιτίας της επικόλλησης εσωφύλλων σε αυτές· το ζιγκ-ζαγκ δεν εμφανίζεται στο εσωτερικό τους. Διάταξη διακόσμησης με πέντε περιμετρικά πλαίσια και πέντε πρόστυπες γραμμές σε διάταξη ζιγκ-ζαγκ στο κεντρικό διάχωρο. Το δερμάτινο κάλυμμα της ράχης έχει εκπέσει.

Κατά τη στάχωση του κώδικα προστέθηκαν από ένα δίφυλλο (εσώφυλλο και παράφυλλο) σε κάθε πινακίδα. Σε κανένα από τα δύο δεν διακρίνεται υδατόσημο. Στο φ. 124^r (παράφυλλο τέλους) έχουν προστεθεί τα ίδια τροπάρια και από το ίδιο χέρι (σύγχρονο μάλλον της στάχωσης) που υπάρχουν και στην αντίστοιχη θέση του κώδ. 163.

Κώδ. 164. Έτος 1368/1369. Χαρτί με υδατόσημα. 290x210 mm. φφ. 257. Γραφέας ο μοναχός Ιγνάτιος (στη Μ. Παντοκράτορος).

Τριώδιο⁴⁹.

Στάχωση από μαύρο δέρμα. Δύο πόρπες στη μεγάλη πλευρά και ίχνη αντίστοιχων ιμάντων. Προεξέχοντα κεφαλάρια και αύλακες. Το ζιγκ-ζαγκ του νήματος για τη στερέωση των πινακίδων δεν διακρίνεται στο εσωτερικό τους. Στην πινακίδα αρχής υπάρχει μία επιπλέον σειρά από οπές, από τις οποίες όμως δεν διέρχεται το νήμα. Διάταξη διακόσμησης με πέντε περιμετρικά πλαίσια και πέντε (τέσσερις στην πινακίδα αρχής) πρόστυπες γραμμές σε διάταξη ζιγκ-ζαγκ στο κεντρικό διάχωρο (βλ. εικ. 28).

Στην αρχή του τόμου ο σταχωτής πρόσθεσε ένα δίφυλλο και στο τέλος άλλο ένα, τα οποία βάσει του υδατόσημου (στέμμα, παρόμοιο με τα Piccard 104 και 106 των ετών 1566–1571) μπορούν να χρονολογηθούν στο β' μισό του 16ου αιώνα⁵⁰. Λίγο νωρίτερα φαίνεται ότι πρόσθεσε στο φ. 1^r ο Παντοκρατορινός ανακαινιστής των μέσων του 16ου αιώνα το κτητορικό σημείωμα της Μονής: *† Τριώδιον μονῆς τοῦ παντοκράτορος χ[(ριστο)ῶ]*, χρωματίζοντας μάλιστα τους πυρήνες ορισμένων γραμμάτων με κίτρινη χρωστική ουσία (βλ. εικ. 29).

48. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 109. Για τη σχέση του με τον κώδ. 163 βλ. παραπάνω, σελ. 297–298.

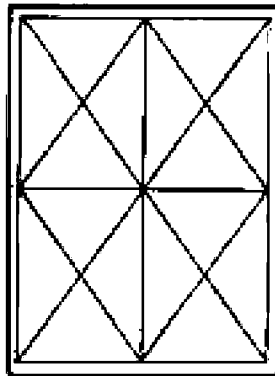
49. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 109. Για τον γραφέα Ιγνάτιο βλ.: ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ, 'Ο κωδικογράφος, 358–392. *Θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, 602 (σύντομη περιγραφή και σχόλιο από τον Β. Ατσαλο).

50. ΜΕΛΙΣΣΑΚΗΣ, 'Ο κωδικογράφος, 365.

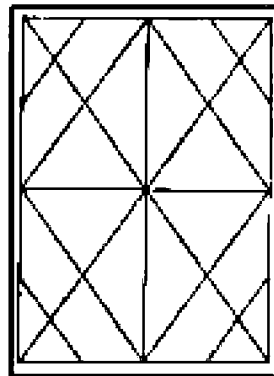
Οι δύο ομάδες σταχώσεων που εξετάσαμε μαρτυρούν μία προσπάθεια ανακαίνισης της παντοκρατορινής βιβλιοθήκης στα μέσα και στο β' μισό του 16ου αιώνα, ανάλογη με εκείνες που έχουν παρατηρηθεί αυτή την εποχή και σε άλλες αγιορειτικές μονές⁵¹. Είναι ενδιαφέρον ότι ενώ όλοι σχεδόν οι κώδικες της πρώτης ομάδας είναι περγαμννοί και παλαιότεροι από την ίδρυση της Μονής, αρκετοί από αυτούς της δεύτερης είναι νεότεροι, χαρτώοι και έχουν γραφεί με βεβαιότητα εκεί. Πιθανότατα, λοιπόν, έχουμε να κάνουμε με δύο διαφορετικά «προγράμματα» σταχώσεως, αρχικά των παλαιότερων τόμων της βιβλιοθήκης και ακολούθως των νεότερων χαρτών. Στο πρώτο η βιβλιοδέτηση φαίνεται ότι συνδυάστηκε με προσθήκη πινάκων περιεχομένων και αναπλήρωση χαμένων φύλλων, ενώ στο δεύτερο έγινε σχεδόν αποκλειστικά προσπάθεια συντήρησης των φθαρμένων ή αποσταχωμένων φύλλων με λωρίδες από χαρτί. Το ενδιαφέρον αυτό για την αναδιοργάνωση της βιβλιοθήκης είναι φανερό και στα κτητορικά σημειώματα που πρόσθεσε στους περισσότερους κώδικες και των δύο ομάδων ο ανώνυμος Παντοκρατορινός αδελφός των μέσων του 16ου αιώνα, ο οποίος φαίνεται ότι διαδραμάτισε και ενεργό ρόλο στις εργασίες συντήρησης των κωδίκων της πρώτης ομάδας. Η έκταση της ανακαίνισης αυτής, οι εργασίες που περιλάμβανε, όπως και οι άνθρωποι που συμμετείχαν θα γίνουν καλύτερα γνωστά, όταν ερευνηθεί ολόκληρη η παντοκρατορινή συλλογή χειρογράφων, οπότε πιθανότατα θα εντοπισθούν περισσότερες σταχώσεις ή και ομάδες σταχώσεων αυτής της εποχής.

51. Για το θέμα αυτό βλ. ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ, Βιβλιοδεσία.

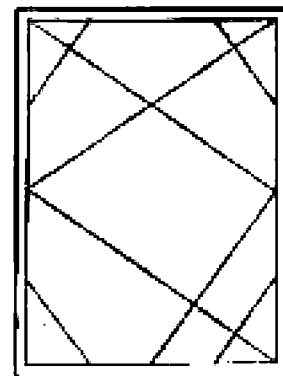
ΟΜΑΔΑ Α. ΚΥΡΙΑ ΤΥΠΙΚΑ ΔΙΑΤΑΞΗ ΤΗΣ ΔΙΑΚΟΜΗΣΗΣ (α= τριμήλια κελιά, β= τεταρτηκία κελιά)

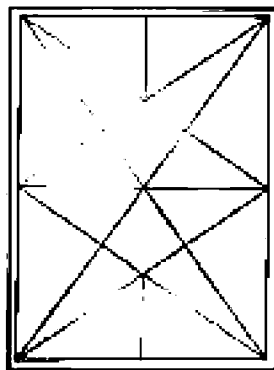
Κωδ. 1β, 7α, 42β, 53β,
85αβ, 86αβ
(τύπος II 5 Α. Παλίτη)

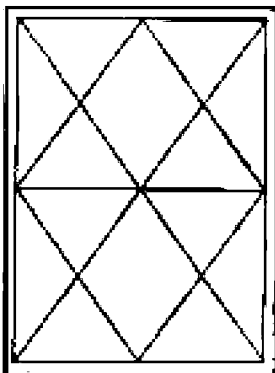
Κωδ. 159α

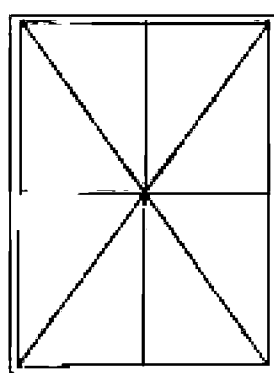
Κωδ. 159β

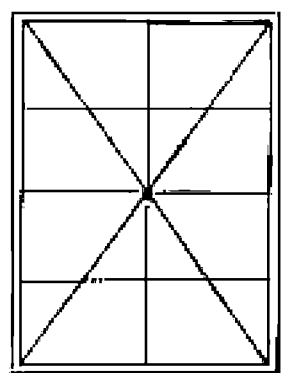
Κωδ. 4αβ, 8αβ, 21αβ

Κωδ. 7β, 28αβ, 42α, 53α
(τύπος II 4 Α. Παλίτη)

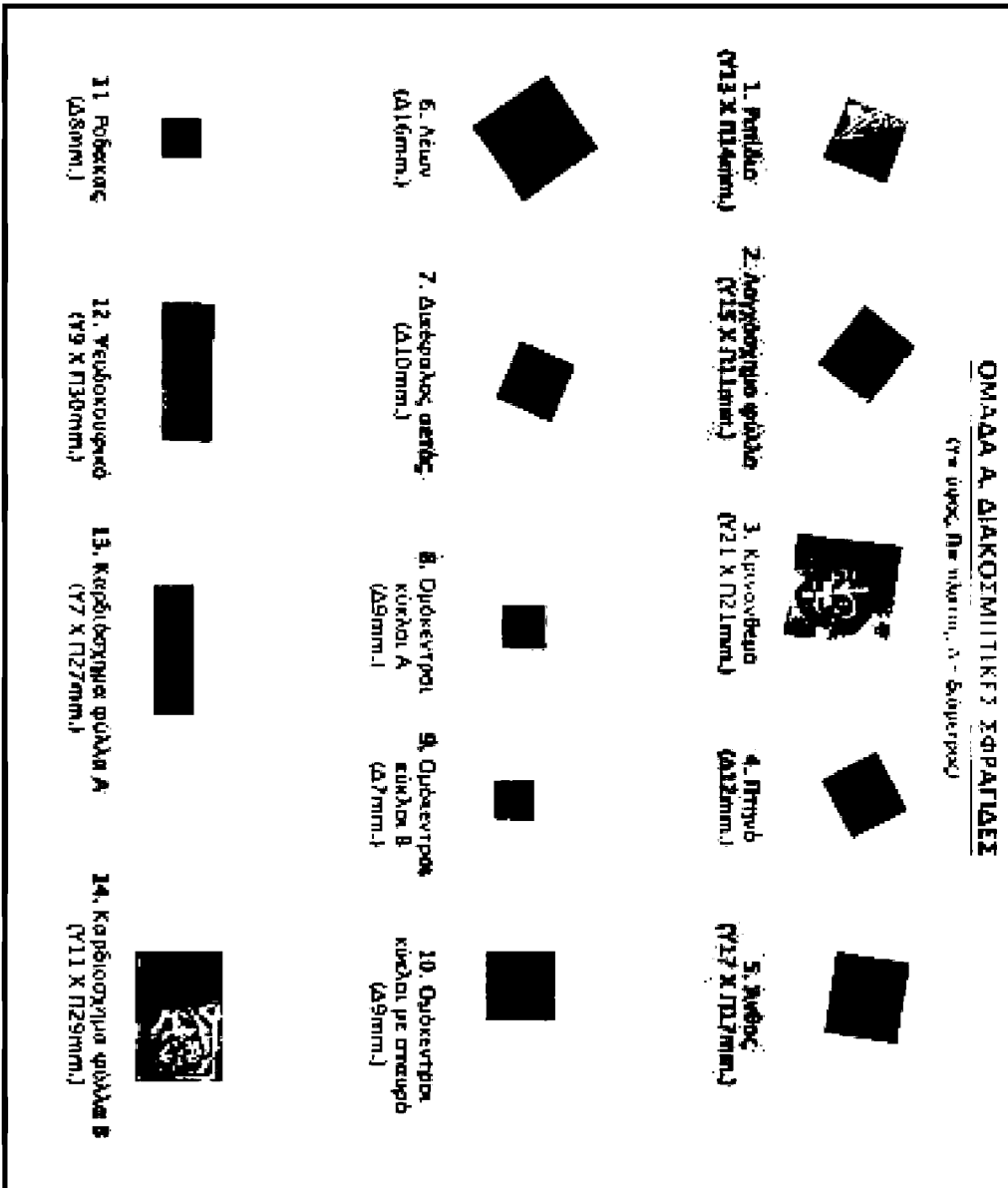

Κωδ. 33α
(τύπος II 2α Α. Παλίτη)

Κωδ. 33β

Πίν. 1.

Πίνακας 2

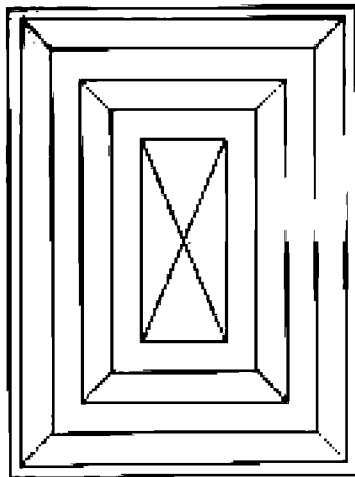
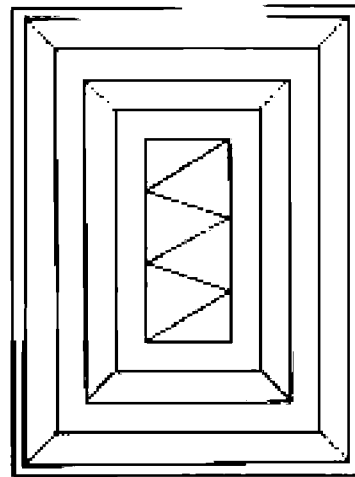
ΟΜΑΔΑ Α. ΔΙΑΚΟΜΗΤΗΔΕΣ ΤΡΕΠΑΤΙΔΕΣ ΑΝΑ ΚΩΔΙΚΑ

ΟΜΑΔΑ Α	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.	Κωδ.
1. Πιπίδα	1	4	7	8	16	19	21	28	30	33	42	53	85	86	189			
2. Λιγυρόγυμνα σαλάτα																		
3. Κρεανόβυα																		
4. Πιπέρι																		
5. Σαλάς																		
6. Πάστα																		
7. Διεσπώλης αετός																		
8. Ουδέσπυρα κρέμα Α																		
9. Ουδέσπυρα κρέμα Β																		
10. Ουδέσπυρα κρέμα με σπανάκι																		
11. Ρόβινος																		
12. Ψαρό-κρουσινός																		
13. Καζου-κρέμα σαλάτα Α																		
14. Καζου-κρέμα σαλάτα Β																		

Πίν. 3.

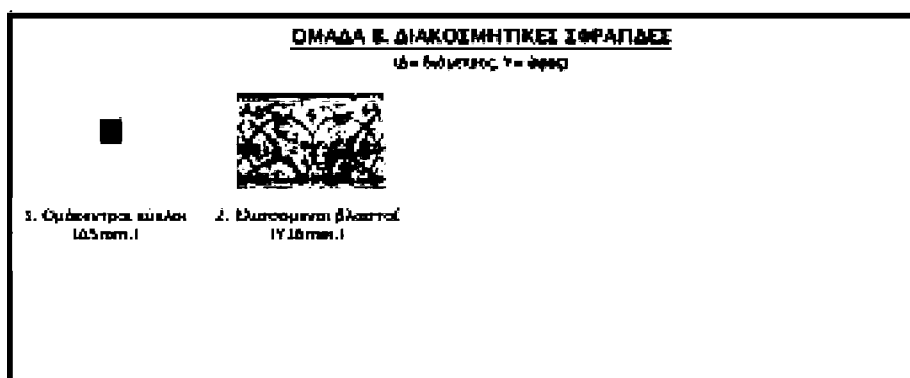
ΟΜΑΔΑ Β. ΚΥΡΙΟΙ ΤΥΠΟΙ ΔΙΑΤΑΞΗΣ ΤΗΣ ΔΙΑΚΟΣΜΗΣΗΣ

α= πτυσσίδα αριστερά, β= πτυσσίδα δεξιά

Κώδ. 5αβ, 64αβ, 106αβ,
162αβ, 163β, 166αβ

Κώδ. 163α, 164αβ, 167αβ

Πίν. 4.

Πίν. 5.

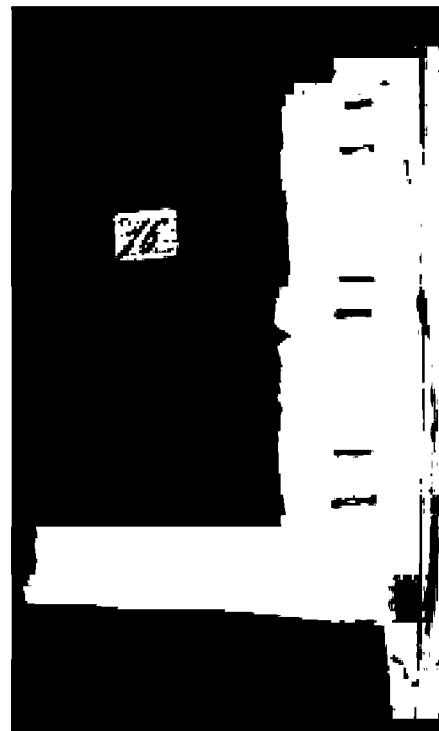
ΟΜΑΔΑ Β. ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΕΣ ΣΦΡΑΓΙΔΕΣ ΑΝΑ ΚΩΔΙΚΑ

ΟΜΑΔΑ Β	Κωδ 5	Κωδ 84	Κωδ. 106	Κωδ. 162	Κωδ. 163	Κωδ. 164	Κωδ. 166	Κωδ. 167
1. Ομόκεντροι κίβλοι	*	*	*	*	*	*	*	*
2. Επισσόμενοι βλαστοί	*	*	*	*	*	*	*	*

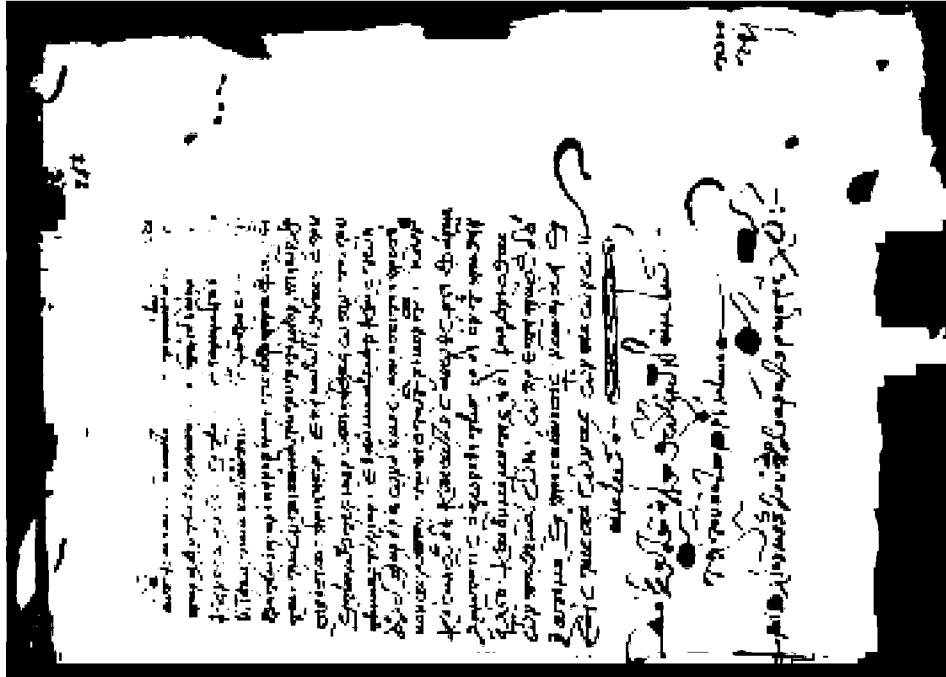
Πίν. 6.

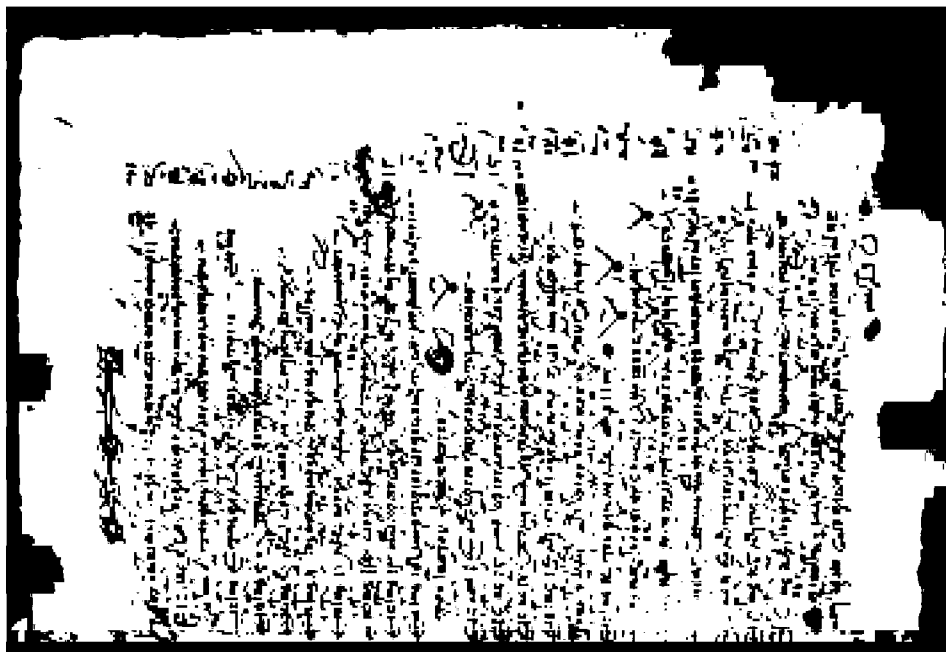
Εικ. 1. Παντοκράτορας 1, πινακίδα αρχής.

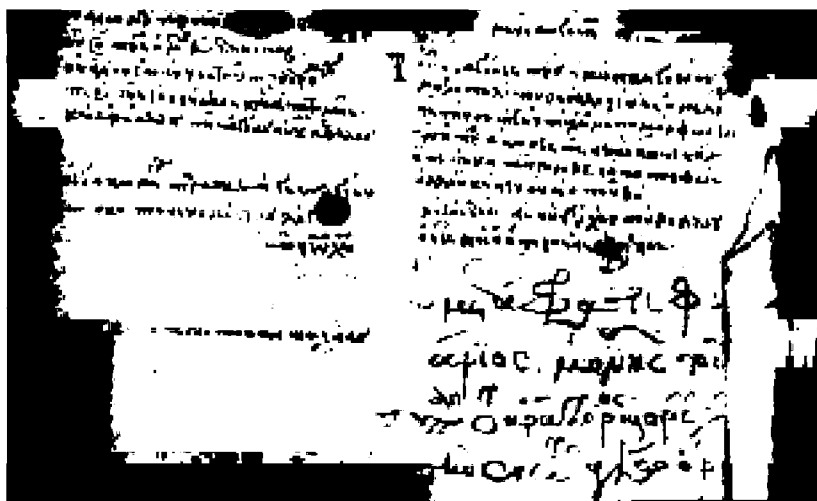
Εικ. 2. Παντοκράτορας 16, εσωτερικό της πινακίδας αρχής.

Εικ. 4. Παντοκράτορος 16, φ. 262r.

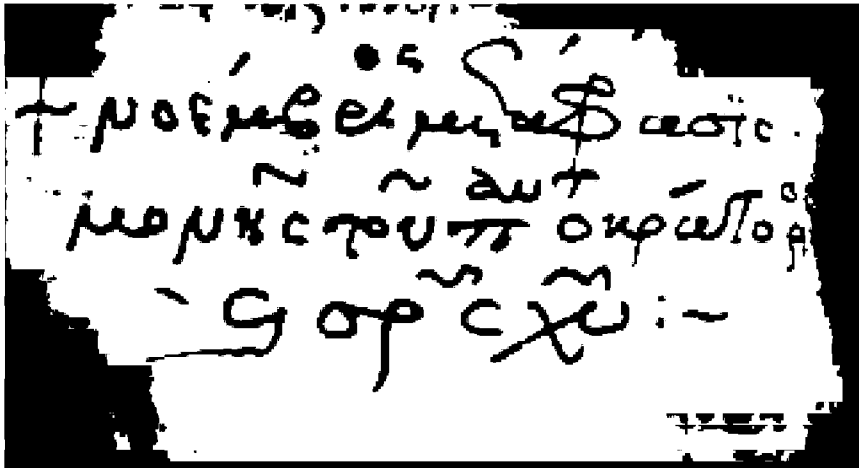
Εικ. 3. Παντοκράτορος 16, φ. 1r.

Εικ. 5. Παντοκράτορας 19, φ. 12^v.

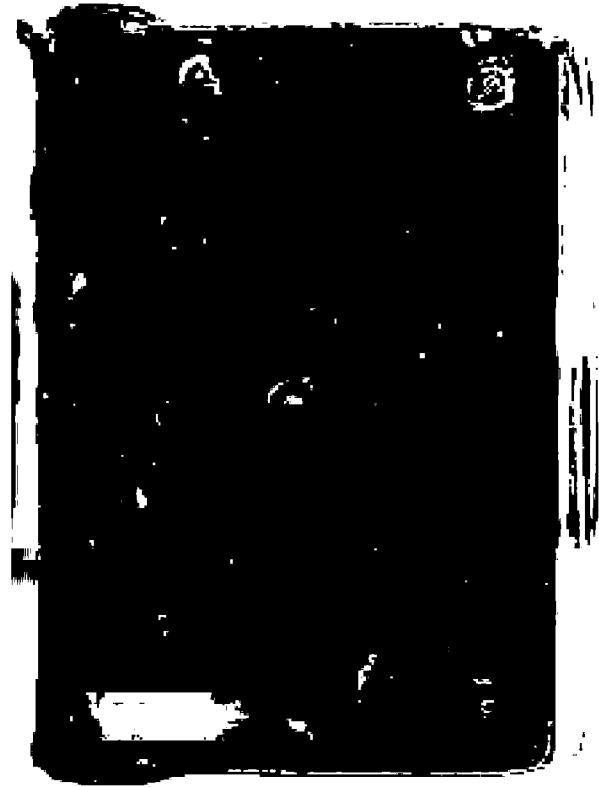
Εικ. 6. Παντοκράτορας 30, εσωτερικό της πινακίδας τέλους.

Εικ. 7. Παντοκράτορος 30, φ. 163^v.

Εικ. 8. Παντοκράτορος 42, εσωτερικό της πινακίδας τέλους.

Εικ. 9. Παντοκράτορας 53, πινακίδα αρχής.

Εικ. 10. Παντοκράτορας 85, άνω τομή των φύλλων.

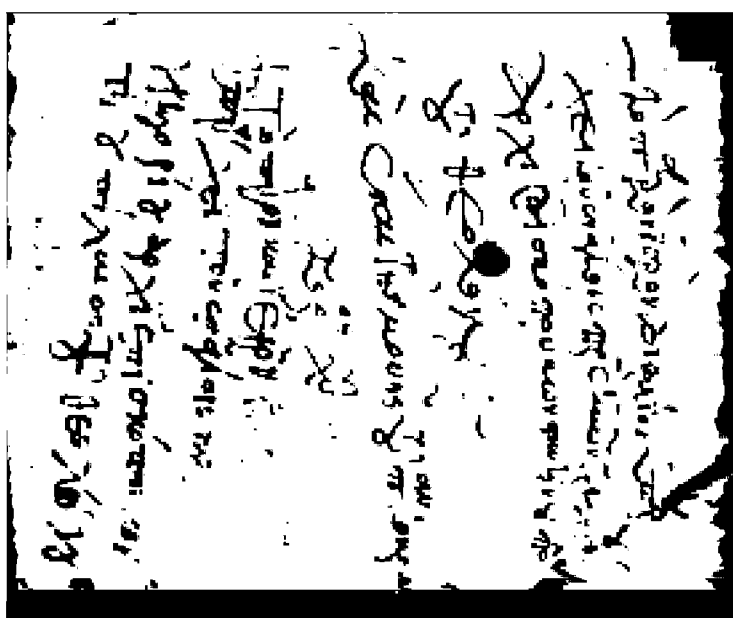
Εικ. 12. Παντοκράτορος 159, πινακίδα αρχής.

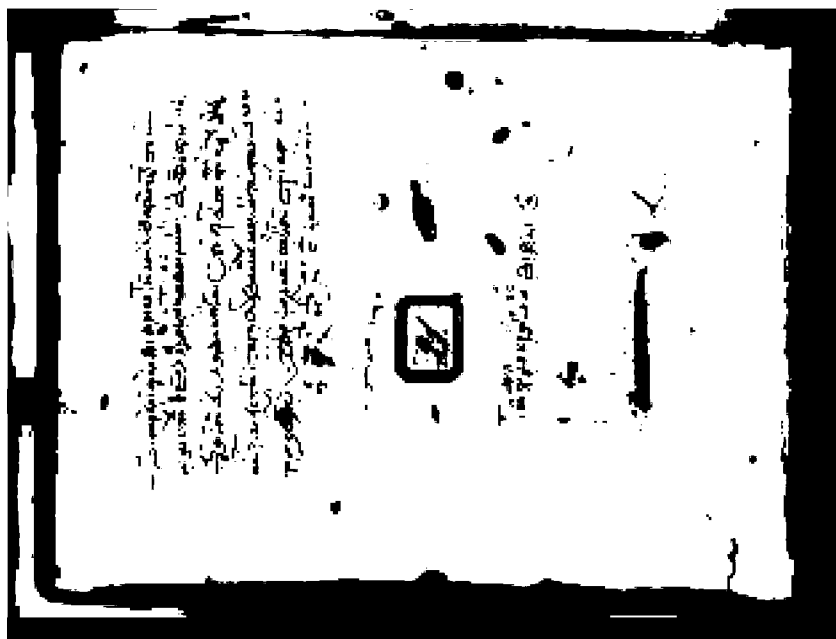
Εικ. 11. Παντοκράτορος 33, πινακίδα αρχής.

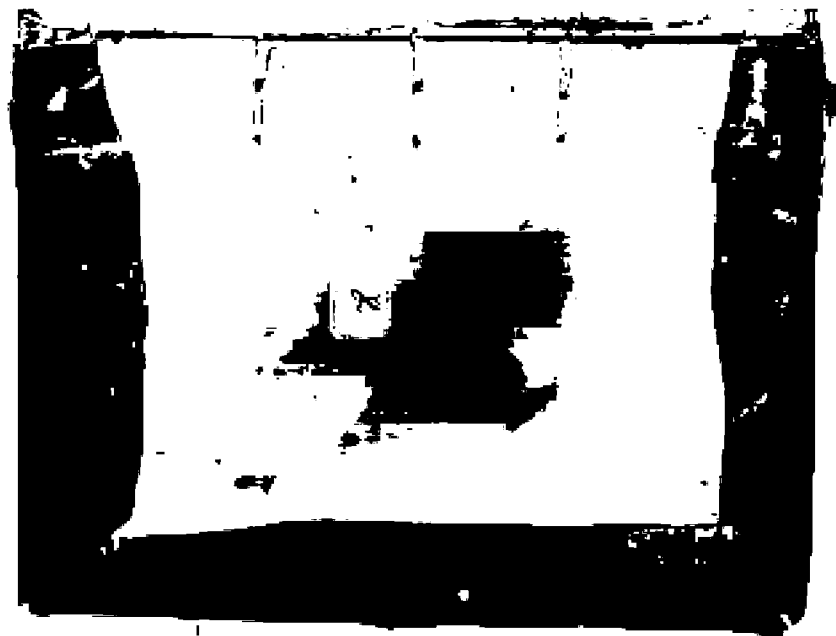
Εικ. 13 Παντοκράτορος 4, πινακίδα αρχής

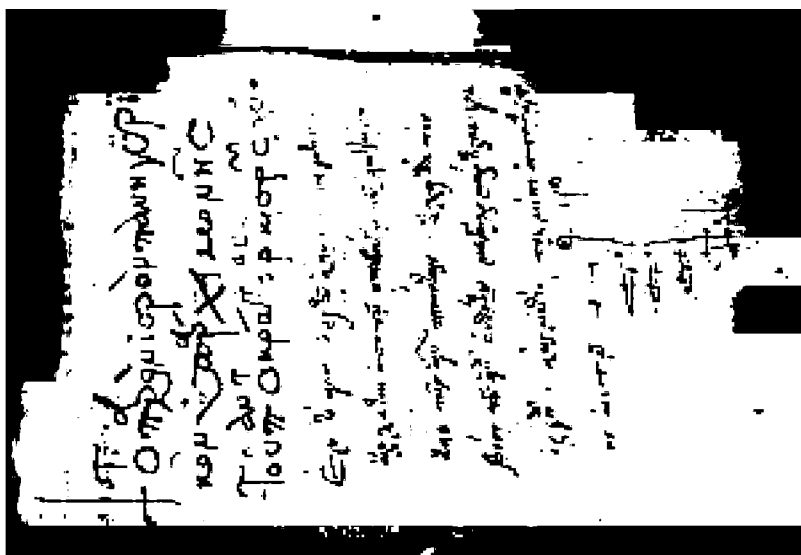
Εικ. 14 Παντοκράτορος 4, φ. 1r

Εικ. 16. Παντοκράτορος 21, εσόφυλλο αρχής.

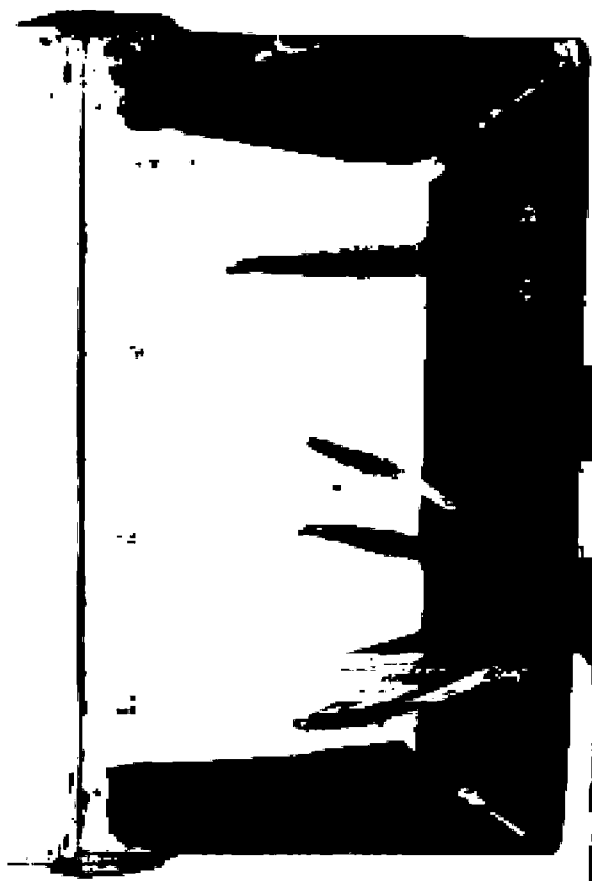
Εικ. 15. Παντοκράτορος 8, εσωτερικό της πινακίδας αρχής.

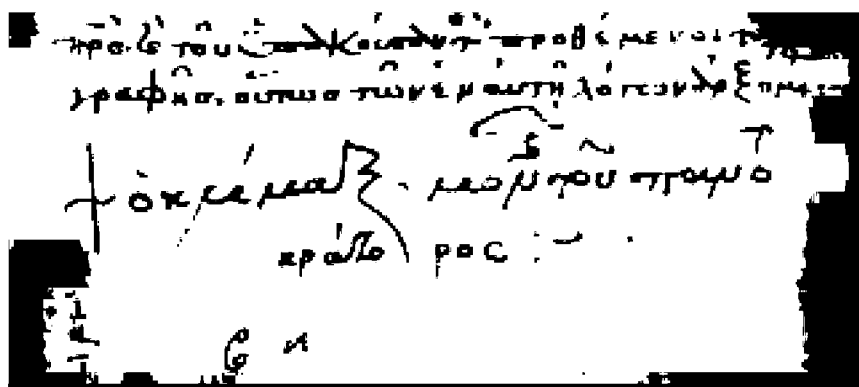
Εικ. 19. Παντοκράτορος 84, φ. 2ν.

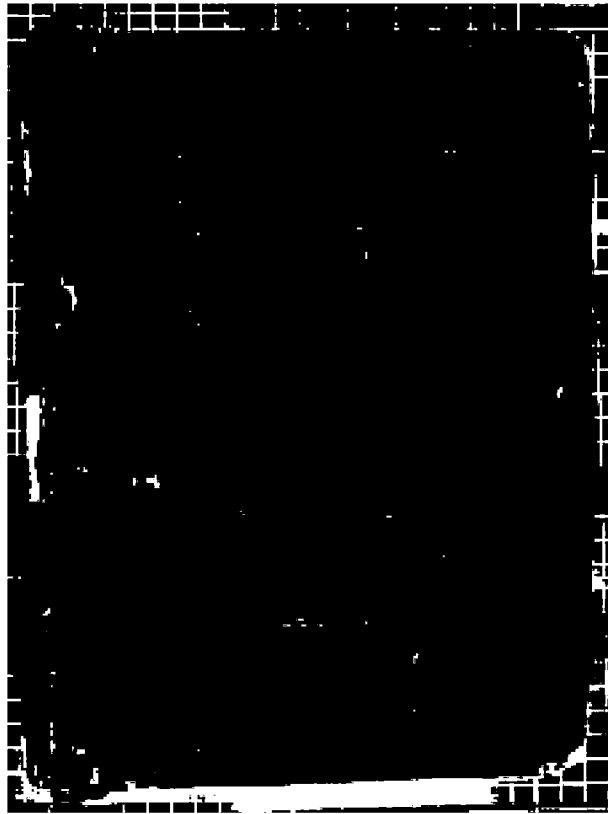
Εικ. 20. Παντοκράτορος 106, πινακίδα αρχής.

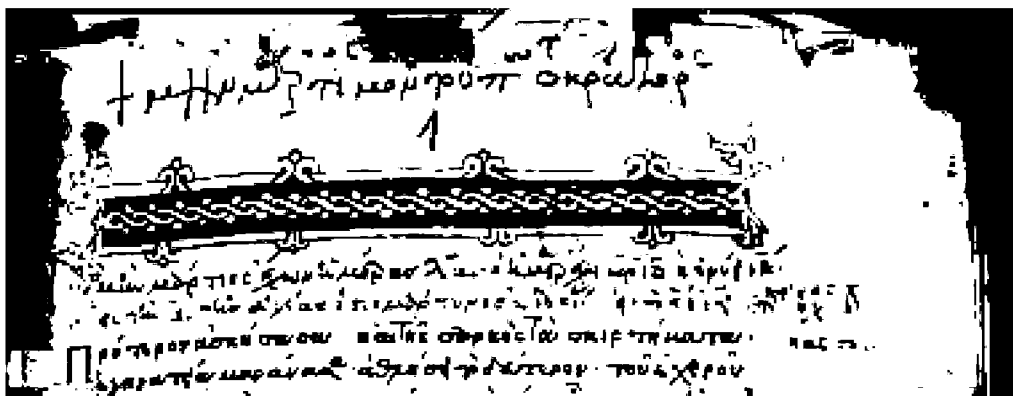
Εικ. 21. Παντοκράτορος 106, εσωτερικό της πινακίδας τέλους.

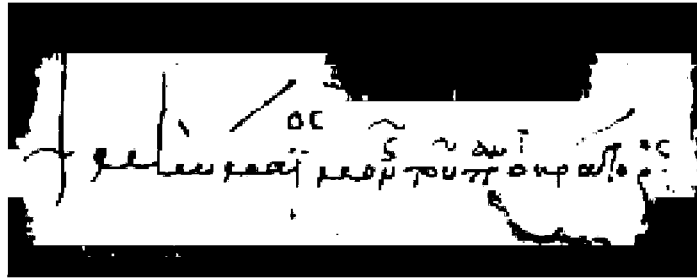
Εικ. 22. Παντοκράτορος 106, φ. 6ʹ.

Εικ. 23. Παντοκράτορας 162, πινακίδα αρχής.

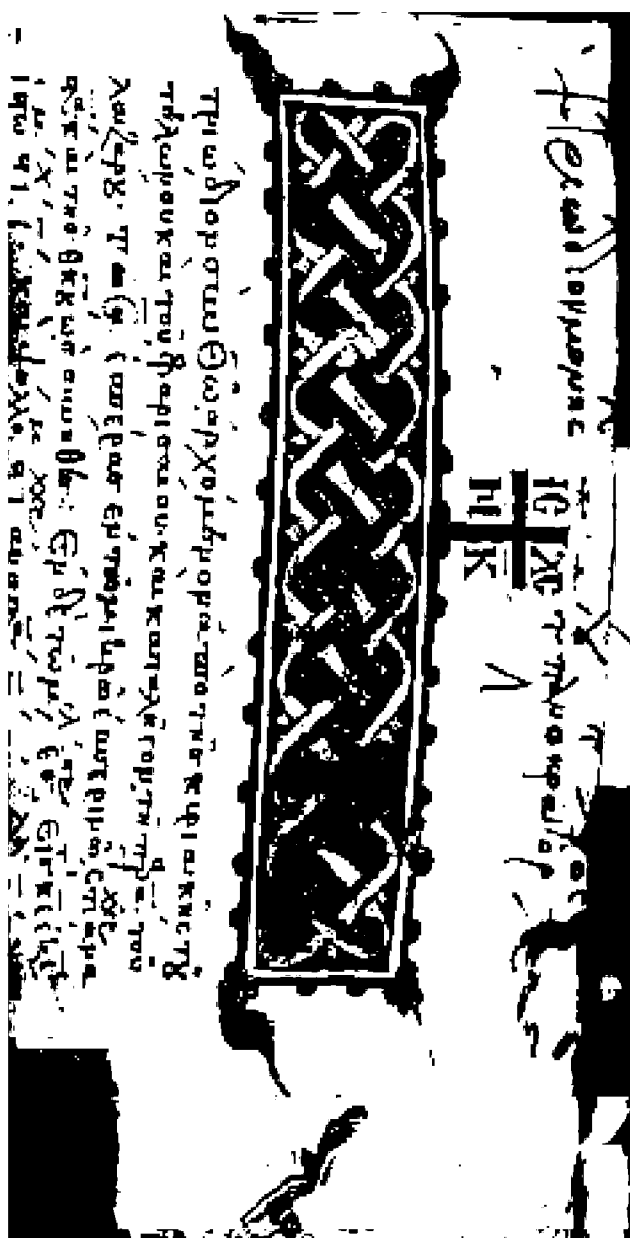
Εικ. 24. Παντοκράτορας 166, φ. 1^α.

Εικ. 27. Παντοκράτορος 163, φ. 134^v.

Εικ. 28. Παντοκράτορος 164, πινακίδα αρχής.

Εικ. 29. Παντοκράτορος 164, φ. 1r.